

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

4 • 2010

Om en borgares nätverk i
1700-talets Helsingfors

Svensk invandringspolitik efter
andra världskriget

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.lic. Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Max Engman (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman

John Strömberg • Henrika Tandefelt • Nils Erik Villstrand

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn

Institutionen för filosofi, historia, kultur-
och konstforskning

Pb 59 (Unionsgatan 38 A)

00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:

lars-folke.landgren@helsinki.fi

jens.grandell@sls.fi

jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon 09-6187 7556 (Jens Grandell)

Historisk Tidskrift för Finland

trycks med bidrag av

Vetenskapliga samfundens delegation och

Svenska litteratursällskapet i Finland

Jacob Pacchaléns yrkeskarriär och nätverk

Från boddräng till handelsman i
1700-talets Helsingfors¹

TERESA ROSENLUND-ERIKSSON †

En våreftermiddag år 1794, den 7 april, slocknade ett liv vid Tavastgatan i västra kvarteret i Helsingfors. Det var den 46-åriga viktualiehandlanden Jacob Pacchalén som drabbats av slag, sannolikt i sitt eget hem. På plats fanns troligen den unga frun, Dorothea Charlotta Penske, och pigorna Maria och Johanna. Frun lät genast sända efter sin mor, traktören Penskes hustru Anna Regina Christina Dencke, medan Johanna fick i uppgift att flytta liket från sängen och börja bereda det för begravningen. Pacchalén kan tänkas ha stått i förmaket och upplevt sig vara mitt i livet när han rycktes bort. Han hade visserligen drabbats av motgångar, var skuldsatt och hade redan överlevt en

¹ Denna uppsats baserar sig på en förtjänstfull men halvfärdig avhandling pro gradu. Detta är orsaken till en viss obalans i undersökningen, som beror på att författaren inte hade hunnit läsa in sig på all aktuell forskning då arbetet avbröts. Källorna kunde därför analyseras ytterligare och, som granskarna påpekat, resultaten kunde knytas bättre till forskning gjord av Gudrun Andersson, Jouko Nurmiainen, Klas Nyberg, Jari Ojala, Jarkko Keskinen, Kari Teräs, Solveig Fagerlund, Stefan Lundblad, Kari-Matti Piilahti och Petri Karonen. Man kunde också ta in mer socialhistoriska eller kulturanthropologiska metoder som använts av t.ex. Peter Burke eller Erving Goffman. Tyvärr måste nu detta arbete göras av någon annan än Teresa Rosenlund-Eriksson, men för att göra hennes arbete rättvisa är det skäl att publicera undersökningen. Det har krävts en del bearbetning, varför ansvaret för alla brister och eventuella felaktigheter helt faller på mig som gett undersökningen dess nuvarande form. Jag hoppas att den kan inspirera till nya tankar och tolkningar om ämnet. Jessica Parland-von Essen.

fru och sju barn, men drev nu en handelsbod som vid tidpunkten för hans död var väl fylld med olika slags förnödenheter. Han var dessutom så gott som nygift med Dorothea Charlotta Penske, som knappt hunnit fylla arton år. Med en ung fru och egen handelsverksamhet fanns det mycket att leva för. Han hade tidigare varit verksam som borgare, slaktare, bryggare och viktualiehandlande.²

Ett år efter Pacchaléns bortgång, måndagen den 13 april år 1795, hörde änkan Dorothea Charlotta Pacchalén sin gäldenärsansökan läsas upp i rådhuset i Helsingfors, ”inför öppna dörrar”, som protokollet anger. Närvarande var förutom magistraten, ledd av borgmästaren Mattens, troligen också största delen av de närmare femtio fordringsägarna i dödsboet, och eventuellt utomstående nyfikna. Viktualiehandlanden Jacob Pacchalén hade lämnat sin unga änka i ett sterbhus som var skuldsatt till randen. Skuldsättning var ingen ovanlighet i slutet av 1700-talet. Dorothea Pacchaléns gäldenärsansökan blev startskottet för en långvarig process som kan följas i magistratens domböcker under ett decennium. Både konkurser och utdragna rättsprocesser hör till bilden av 1790-talets Helsingfors. Den Pacchalénska processen skiljer sig inte nödvändigtvis så mycket från de övriga fallen i fråga om orsaker och följder. Men där magistratsprotokollen redogör för de sedvanliga turerna i en 1700-talskonkurs skymtar samtidigt mellan raderna en handelsman och hans familj, hans liv och död, framgång och förlust, liksom en vardag i staden som relativt sällan behandlats i forskningen.

Jacob Jacobsson Pacchalén var född kring år 1747 på okänd ort, sannolikt i Nummis. Enligt källorna hade han en mer än 20 år äldre bror, Gabriel Pacchalén,³ som kom från Härkälä i Vichtis socken. Den äldre brodern hade gått i trivialskolan i Helsingfors⁴ och var på 1770-talet en framgångsrik handels-

² Uppgifter om Jacob Pacchaléns död och omständigheterna kring den finns i stadens protokoll under sommaren, i synnerhet juni, 1795, HSA, MA, Ca:101.

³ Det är möjligt att Gabriel Pacchalén i verkligheten var farbror, halvbror eller kusin till Jacob. På rusthället i Härkälä bodde enligt kommunionboken på 1740-talet en del bröder till rusthållaren Johan Pacchalen, bland dem Jacob och Eric. Jacob antecknas ha flyttat till Lojo. I Nummis historiebok kan man notera att ämbetsmannen Jacob Pacchalin från Moisio gård gift sig med rusthållareänkan Maria Mickelsdotter från Millola i Nummis den 26 september år 1746 och fått sonen Jacob den 10 juli följande år, varvid fadern benämns rusthållare. Han dog sedan i maj 1752. I källorna finns däremot inte någon Gabriel, trots att Gabriel enligt skolmatrikeln kom från ”Härkälä et praedio Packala parociae Wictiensis”.

⁴ R. Rosén (utg.), *Liber Scholae Helsingforsensis 1691–1865*, Genealogiska samfundets i Finland skrifter 12 (Helsingfors 1936), s. 37.

man med skepp och ett hus vid Stora gatan.⁵ Den unge Jacob kom sannolikt i början av 1770-talet till broderns hem för att där arbeta som dräng och för att lära sig handel. Hans karriär kom att föra honom långt i livet, trots att han sannolikt saknade de starka släkt nätverk som andra handlande i staden hade.

Målsättningen med denna undersökning är att genom den fallstudie Jacob Pacchalén, hans liv och affärer utgör, beskriva hur en mindre borgares karriär och nätverk såg ut i det senare 1700-talets Helsingfors. Källorna ger en svårtolkad och inte sällan motstridig, ibland lagstridig, bild av vad borgarna egentligen sysslade med i Helsingfors under ifrågavarande tidsperiod. En viktig aspekt som också kommer fram i undersökningen är de oklara gränserna mellan de olika grupperna i borgerskapet.

I samband med sterbhuset Pacchaléns konkurs avslöjas ett ansenligt ekonomiskt nätverk. Undersökningsmaterialet består av bouppteckningar samt protokoll och allegater från magistraten. Källorna har kompletterats med uppgifter ur kassaböcker, auktionsprotokoll, tolagsjournaler och församlingens arkiv. Källmaterialet härstammar alltså inte direkt från Pacchaléns egen verksamhet, utan utgörs av de spår han lämnat i stadens arkiv. Han har ofta drivit sina egna intressen, och liksom andra bevakat sina intressen vid konkurser och bouppteckningar samt vid de rättsprocesser dessa gav upphov till. Intressant är att Pacchalén och hans äldre bror verkar ha haft sina rötter på landsbygden och därmed ha saknat de släkt nätverk som erbjöd de infödda handelsmännen i Helsingfors resurser att bedriva handel. Ändå omsatte bröderna Pacchaléns affärer rätt betydande summor. I fadderskapsrelationer avspeglas ett annat nätverk, som kan komplettera bilden av Jacob Pacchaléns liv och verksamhet i det sena 1700-talets Helsingfors.

Jacob Pacchaléns yrkeskarriär

Helsingfors var år 1773 med sina ca 2 350 invånare Finlands tredje största stad. Åbo var störst med 7 600 invånare medan Uleåborg var i samma storleksklass som Helsingfors och hade drygt 2 400 invånare. Helsingfors hörde till de sex städer i den östra riksdelen som hade fulla stapelrättigheter. Trots stapelrättigheterna bedrevs största delen av handeln med Stockholm. Exporten bestod i huvudsak av trävaror.

⁵ Birger Åkerman (utg.), *Bouppteckningar i Helsingfors stad 1679–1808*, Genealogiska samfundets i Finland skrifter 13 (Helsingfors 1937), bouppt. nr. 539, 583 och 707.

Helsingfors påverkades under den andra hälften av 1700-talet tidvis kraftigt av bygget av Sveaborg som förde med sig mera människor, i synnerhet under de mest intensiva byggperioderna under hattarnas styre på 1750-talet och åter på 1770-talet sedan Gustaf III blivit kung. År 1771 beräknas Sveaborg ha sysselsatt inte mindre än 3 284 personer, som inte ansågs höra till stadens egentliga befolkning. Räknar man samman den bofasta befolkningen i Helsingfors och folket på Sveaborg uppgår populationen i Helsingfors det året till över 5 600 personer. Helsingfors var en medelstor svensk stad i storlek med Nyköping eller Örebro, men avsevärt mindre än Stockholm med dess nästan 70 000 invånare.⁶

Sveaborgsbygget förde med sig förutom mycket folk även mycket pengar till trakten. I stadens närhet fanns flera tegelbruk och sågar som levererade byggmaterial till fästningen, som också konsumerade ansevärliga mängder livsmedel och brännvin. Handelsmännen i Helsingfors var förhållandevis förmögna. De utgjorde en rätt liten krets med namn som Johan Sederholm, Anders Byström och Nathanael Heidenstrauch i spetsen. Även många adliga officerare och tjänstemän kunde under perioden utöka sina egendomar.

Förvärvandet av burskap och tiden som mindre borgare

Jacob Jacobsson Pacchaléns viktigaste kontakt och resurs när han började sin bana i Helsingfors var hans bror. Gabriel Pacchalén hade år 1768 fått fulla rättigheter att bedriva även utrikeshandel och han ägde en andel i det nybyggda skeppet Gustaf III.⁷ Gabriel erbjöd sin yngre bror arbete och logi när denne kom till staden kring år 1770.⁸ Han fick börja som dräng, eller i praktiken lärling. Han stannade två år och skötte sin syssla ”trogit och beskedligt”, enligt broderns ord.⁹ Den äldre brodern stödde den yngre också då denne ville etablera egen verksamhet. I december 1772, då Jacob var 24 år, ansökte han hos magistraten om att bli antagen som borgare i staden. För detta krävdes tillräckliga kunskaper, redlighet och förmåga att klara av

⁶ Sven Lilja, *Tjuvehål och stolta städer. Urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*, Studier i stads- och kommunhistoria (Stockholm 2000).

⁷ Själva burabrevet saknas, vilket tyder på att Gabriel vunnit burskap redan under tidigt 1750-tal. Hans köpmannarättigheter finns antecknade i registret, Helsingfors stadsarkiv (HSA), Magistratens arkiv (MA), Burabrev, Di:1. Om skeppsandel se protokoll för 14.9.1772, HSA, MA, CA:78.

⁸ Mor Maria på Millola i Nummis hade avlidit sommaren 1770.

⁹ Intyg daterat 8.12.1772, HSA, MA, Allegater 1772 Cb:68.

de skatteförpliktelser och andra skyldigheter som förutsattes, bl.a. att delta i stadens försvar, brandvakt och andra gemensamma angelägenheter. Några dagar senare utfärdade borgmästare och råd i Helsingfors ett gemensamt ”burabrev” till Jöran Tammelin och Jacob Pacchalenius. Jacobsson benämns från och med nu i dokumenten Pacchalenius eller oftare Pacchalén. I fortsättningen använder jag namnet Pacchalén. Borgare använde sig sällan av fadersnamn, vilket var vanligare bland tjänstefolk och landsbor. Jacob hade tagit ett första viktigt steg uppåt på den sociala skalan i staden.¹⁰

Brevets standardformulering gav Tammelin och Pacchalén rätt att ”i likhet med stadens övriga borgerskap idka all lofflig husnäring” samt sälja både mat och dryck till allmogen och andra. Enligt brevet hade borgarna Henrich Carberg och Johan Tallgren gått i borgen för sex års utskylder och Pacchalén betalat burskaps- och fattigpenning till stadens kassa. Pacchalén hade också, tillsammans med Tammelin, presenterat sig i magistraten och iklädd stadens infanteriuniform svurit ed på att fullgöra alla de skyldigheter som hör en ”rättskaffens” borgare till. Till dessa skyldigheter hörde för Pacchaléns och Tammelins del att turvis ta hand om stadens skjutsningar. De ålades därför att hålla sig med häst och tillbehör.

Affärerna verkar ha gått rätt bra för Jacob Pacchalén, eftersom han redan år 1773 kunde köpa sig en egen gård alldeles intill Tavastull.¹¹ En bidragande orsak till att affärerna gick så bra kan ha varit att det tydligen fanns en viss brist på hökare i staden, eftersom de flesta av dem som hade rätt att bedriva storskalig handel med livsmedel inte längre höll sig med handelsbodas med viktualier.¹² Han gick också i borgen för ett större lån i november 1776, vilket kanske jämnade vägen för honom i stadens politik.¹³ Inom några år var han en av centralgestalterna bland stadens mindre borgerskap. År 1777 blev han invald i stadens äldste, ett inflytelserikt organ för stadens skatteärenden, och det mindre borgerskapet samlades hos honom.¹⁴ På en rätt kort tid hade han blivit ordförande för den till antalet största grupperingen i staden, som dessutom hade ett starkt stöd hos stadens borgmästare Kuhlberg.¹⁵

¹⁰ Protokoll 14.12 och 19.12.1772, HSA, MA, Ca:78, samt Burabrev, HSA, MA, Di:1.

¹¹ Protokoll 14.9.1776, HSA, MA, Ca:82.

¹² Protokoll 12.6 och 23.9.1776, HSA, MA, Ca:82.

¹³ Protokoll 2.11.1776, HSA, MA, Ca:82.

¹⁴ Mindre borgerskapets protokoll 6.8.1778, HSA, MA, Allegater Cb:82.

¹⁵ Om stadens politiska förhållanden se närmare Ilkka Mäntylä, *Pormestari Kuhlbergin paboimpity. Valtataistelua Helsingissä 1700-luvulla*, Oikeushistoria 1981:1 (Helsinki 1981).

Ungefär samtidigt verkar den äldre brodern Gabriel ha drabbats av allt större ekonomiska motgångar. Han förlorade stora summor i konkurser under senare delen av 1770-talet.¹⁶ Gabriels brorson¹⁷ Johan Petter Pacchalenius auskulerade vid magistraten vid samma tid och bistod också sin farbror. Gabriel var av allt att döma inte fullständigt arbetsförmögen längre och det är inte otänkbart att egendom överfördes till Gabriels bror Jacob för att skydda dem båda. I början av maj 1777 inlämnade Gabriel Pacchalén en skrivelse, där han begärde om anstånd för skulder som efterlämnats av hans för länge sedan avlidne svärfar rådmann Beckman.¹⁸ Den äldre broderns konkurs var trots allt ett faktum i juni, då innehållet i hans handelsbod i huset vid Stora gatan, mest tyger och specerier, på begäran av handelsman Johan Tackolin och efter beslut av hovrätten inventerades, beslagtogs och senare utauktionerades.¹⁹ Gabriel Pacchaléns hus, beläget på en av stadens finare adresser, gick under klubban och köptes av Carl Magnus Sunn, som inom kort sålde fastigheten vidare till handelsmannen Matthias Enning.²⁰ Efter hovrättens utslag kunde stadens ledning inte längre förhålla de för stadens handelsmän negativa följder som i synnerhet handelsman Niclas Myhrs konkurs haft samma år.

På några år hade brödernas relation blivit omvänd. Jacob Pacchalén var nu omkring 30 år och invald bland stadens äldste, som fattade beslut om taxeringsfrågor. Pacchalén återfinns bland de sex handlande, nio hantverkare och tre mindre borgare som rådet bestod av och hörde själv med största sannolikhet till den sistnämnda gruppen. Enligt Eirik Hornborg utövade stadens äldste ett betydande inflytande under 1700-talets sista kvartal. De deltog i många ekonomiska beslut som inte hörde till rutinärenden och fattade ibland beslut på egen hand. Magistraten, d.v.s. rådmännen, som ofta hörde till det handlande borgerskapet, och borgmästarna, hörde dem i olika angelägenheter och de gav utlåtanden i ärenden som rörde staden och borgerskapet. De deltog därför också ofta i magistratens sammanträden. När någon av de äldste avgick eller dog tog den borgargrupp som mist en medlem fram två kandidater av vilka den ena utsågs till ny äldste av magistraten.²¹

¹⁶ Protokoll i december 1777, material kring Johan Niclas Myhrs sterbhuskonkurs finns inbundet sist i bandet, andra skulder även 18.1 s.å., HSA, MA, Ca:83.

¹⁷ Intyg inkommet 24.3.1777, HSA, MA, Allegater Cb:80.

¹⁸ Skrivelse inkommen 6.5.1777, HSA, MA, Allegater Cb:81.

¹⁹ Förteckning, 23.6.1777, HSA, MA, Allegater Cb:81.

²⁰ Anslag daterat 13.3.1778, Skrivelse för lagfart i juni 1778, HSA, MA, Allegater Cb:82.

²¹ Eirik Hornborg, *Helsingfors stads historia. Perioden 1721–1809. Del II.* (Helsingfors 1950), s. 79–81, 258, 363–364.

I april 1770 hade magistraten beviljat monopol på brännvinsbränning och ölbrygd till det mindre borgerskapet. Gustaf III försökte 1776 råda bot på supandet genom att införa kronomonopol på brännvinsbränning. Det var ett svårt slag för allmogen och städernas mindre borgerskap, och det anses varken ha minskat på dryckenskapen eller gett kronan de inkomster den räknat med. I Helsingfors ledde reformen till att kronan övertog bryggerisocieteten bryggghus vid vägen till Ulrikasborg och inredde det till ett av Finlands största brännerier.²² År 1777 var tillståndsinnehavarna 37 till antalet, enligt en annan uppgift var de 41, de flesta mindre borgerskap. Många anlidade en krögare men många utskänkte också hemma. Utskänkning förekom på 76 ställen i staden, fyra på Sveaborg. Dessutom fanns sju vinkällare, ägda dels av traktörer, dels av handlande.²³ Jacob Pacchalén och gästgivaren Hillert, vars gård låg intill kronobränneriet, åtog sig också att arrendera salubryggeriaccisen på tre år från 1777 å bryggerisocietetens vägnar.²⁴ Det krävdes extra tillsägelse från myndigheterna för att folk skulle betala accisen till Pacchalén.²⁵ Utskänkning var alltså högst sannolikt en viktig inkomstkälla för Pacchalén både direkt och indirekt.

Slaktare – en näring mellan mindre borgerskap och hantverk

År 1779 lämnade Jacob Pacchalén och Henric Ottenius in ansökningar till magistraten om att få börja idka slakterinäring i staden. Också Carl Friedrich Backman som idkat slakteri på Sveaborg, men blivit entledigad, ansökte om att få slå sig ned som slaktare i Helsingfors. Magistraten bad stadgeenliga utlåtanden gällande Pacchaléns och Ottenius ansökningar av stadens slaktare Remander och Holmberg och av slaktare Jobbes änka Johanna. Medan änkan Jobbe inte hade något emot Pacchaléns och Ottenius ansökan, eftersom hon själv önskade lämna slakterinäringen,²⁶ var däremot Remander och Holmberg ovilliga att bifalla den. De hänvisade till ett gällande kontrakt med Generaltullarrendesocieteten gällande stadens slaktareaccis.²⁷ För ämbetskol-

²² Ilkka Mäntylä, *Suomalaisen juoppouden kasvu. Kustavilaisen kauden alkoholipolitiikka*, Historiallisia tutkimuksia 192 (Helsinki 1995), s. 223.

²³ Hornborg, *Helsingfors stads historia* II, s. 474–476.

²⁴ Protokoll den 30.4.1777, HSA, MA, Ca:83 och 12.6.1778, HSA, MA, Ca:84, samt kungörelse från Generaltullarrendesocieteten daterad 26.5.1777 och retroaktiv, HSA, MA, Allegater Cb:81.

²⁵ Publikation 2.11.1777, HSA, MA, Allegater Cb:81.

²⁶ Protokoll 31.5.1779, HSA, MA, Ca:85.

²⁷ Protokoll 9.6.1779, HSA, MA, Ca:85.

legorna innebar nya medlemmar givetvis större konkurrens, men å andra sidan kunde det lätta på deras egen skattebörd.

Magistraten beslutade mot Remanders och Holmbergs önskan att tillåta Pacchalén och Ottenius slaktarverksamhet i staden från juli månads början med motiveringen att slaktare Jobbe avlidit och slaktare Holmström kommit av sig och tillbringade sin mesta tid på landet. Pacchalén och Ottenius ålades betala de stipulerade bura- och fattigpenningarna till stadens kassa samt avlägga slaktareeden i magistraten. Dessutom skulle de bidra till att uppfylla kontraktet med Generaltullarrendesocieteten eftersom också slaktarna var underkastade särskild accis. Pacchalén och Ottenius åtog sig också att för det återstående året till fullo erlägga salubryggareaccisen eftersom de hoppades att de också skulle få befatta sig med salubrygden och försäljningen.²⁸ Pacchalén återfinns på listan över stadens salubryggare i stadens kassabok t.o.m. år 1792.²⁹ I den taxeringslängd över enskilda medel som finns uppgjord för varje år i stadens kassabok är de olika invånargrupperna listade. Efter kungliga fältkommissariatet, prästerskapet, magistraten, civilstaten m.m. följer stadens borgare så att stadens handlande nämns först, sedan sjöfolk, källarmästare och traktörer, sedan hökare, hantverkare och stadens mindre borgerskap. Efter detta följer stadens övriga invånare. Slaktarna är i dessa längder placerade under hantverkarna, ofta sist inom gruppen.³⁰

Innebar erhållandet av burskap som slaktare andra förändringar med tanke på Pacchaléns status? Enligt grundprincipen var endast en sådan person borgare, som efter att ha vunnit burskap bedrev borgerlig näring. Problemet med att definiera borgerskapet uppstod eftersom det inte exakt definierades i lagstiftningen vad som egentligen räknades till de borgerliga näringarna. Att de som idkade de traditionella borgerliga näringarna handel och hantverk skulle räknas till borgerskapet var självklart. Det framgick av författningarna, såsom 1720 års skråordning och 1734 års handelsförordning, att man för att bedriva dessa yrken måste erhålla burskap. Men en rad livsmedelsnäringar som t.ex. bageri, slakteri och krogörelse betraktades som gränsfall och där verkar praxis ha varierat mellan olika städer.³¹

²⁸ Protokoll 12.6.1779, HSA, MA, Ca:85.

²⁹ Kassaböcker 1784–1792, HSA, Stadens kassa (SK), Ga:93–Ga:101.

³⁰ Kassaböcker 1781–1788, HSA, SK, Ga:87–Ga:97.

³¹ Martin Wottle, *Det lilla ägandet. Korporativ formering och sociala relationer inom Stockholms minuthandel 1720–1810*, Studier i stads och kommunhistoria 21 (Stockholm 2000); Erik Lindberg, *Borgerskap och burskap. Om näringsprivilegier och borgerskapets institutioner i*

I Helsingfors erhöll, som ovan redovisats, slaktarna medlemskap i mindre borgareklassen. Men av anteckningarna i domboken framgår samtidigt att Pacchalén därmed riskerade att gå miste om de privilegier som tillföll det mindre borgerskapet, bl.a. rätten till brännvinsminuterings. Slaktarna räknades således inte självklart till det mindre borgerskapet. Det här kom som en stor överraskning för Pacchalén och han måste begära betänketid under sin ansökningsprocess. Han ”yttrade sig att han nu mera är nögd att skilja sig vid de förmoner, som å en eller annan måtto åtfölja den så kallade mindre borgerskaps classen”, men i samma andetag önskade han få fortsätta med salubrygden, vilket verkar ha beviljats.³² Som grupp räknades slaktarna ändå oftare till det mindre borgerskapet än till hantverkarna. I fortsättningen benämns Pacchalén nämligen i magistratsprotokollen ibland borgare³³, så som tidigare, ibland slaktare³⁴ och ibland åter uttryckligen ”borgare och slaktare”.³⁵ Samma fenomen kan ses i kyrkböckerna. Där omnämns Pacchalén ömsom slaktare, ömsom borgare. Att slaktarna i Helsingfors sedermera vanligtvis räknades till det mindre borgerskapet framgår också av att de 1788 fick rätt att bli delägare i stadens brännerisocietet som upprätthölls av det mindre borgerskapet. Detta innebar enligt Hornborg att deras tillhörighet till det mindre borgerskapet fastslogs.³⁶ Ändå tycks deras position ha varit oklar även i fortsättningen. I ett magistratsprotokoll från 1793 där det mindre borgerskapet ville förhindra att utomstående idkade krögeri stod tre slaktare på de anklagades bänk. De hänvisade till den ovan nämnda regleringen 1788 och till att de vid alla andra tillfällen räknats till det mindre borgerskapsklassen. Därmed borde de ha rätt till utminuterings. Det här bestreds ändå av det mindre borgerskapet.³⁷

Slakteribodarna låg intill hamnen i närheten av Skeppsbron. I början av 1750-talet hade man byggt ett slakterihus med utrymme för sex slaktarbodar. Själva slakthuset låg i ena gaveln.³⁸ Trettio år senare, när Pacchalén möjligen

Stockholm 1820–1846, Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala studies in economic history 54 (Uppsala 2001) s. 35; Lars Georg Rabenius, *Om burskap till III Cap. Handelsbalken* (Uppsala 1827), s. 6, Nils Herlitz: *Svensk stadsförvaltning på 1830-talet* (Stockholm 1924), s. 113.

³² Protokoll 12.6.1779, HSA, MA, Ca:85.

³³ Protokoll 15.7.1780, HSA, MA, Ca:86.

³⁴ Protokoll 5.6.1782, HSA, MA, Ca:88.

³⁵ Protokoll 4.9.1782, HSA, MA, Ca:88.

³⁶ Hornborg, *Helsingfors stads historia* II, s. 476.

³⁷ Protokoll 20.2.1793, HSA, MA, Ca:99.

³⁸ Hornborg, *Helsingfors stads historia* II, s. 222.

Karta över Helsingfors (ca 1800). Krigsarkivet, Stockholm.

verkade där, konstaterades huset vara i så dåligt skick att det måste rivas och byggas upp på nytt. Under vintern 1787–1788 sålde slaktarna därför sina varor i ett rum under rådhuset vid torget.³⁹ Som slaktare försökte Jacob Pacchalén aktivt flera gånger påverka taxorna för det färska kött som såldes i staden.⁴⁰ Priset bestämdes månatligen av magistraten i samråd med sta-

³⁹ Hornborg, *Helsingfors stads historia* II, s. 338.

⁴⁰ Protokoll 5.6.1782 och 4.8.1783, HSA, MA, Ca:82–83.

dens äldste⁴¹, till vilken grupp Pacchalén hörde åtminstone sedan 1778. Vid ett tillfälle inställde sig Pacchalén hos magistraten och begärde att taxan för färskt kött i augusti månad skulle justeras. Då magistraten skulle behandla ärendet och Pacchalén ombads avlägsna sig ville han få veta varför han som en av stadens äldste skulle utträda vid taxans och ”priscourantens” upprättanden. Han ansåg tydligen att hans medlemskap i gruppen berättigade honom att vara med i beslutsprocessen. Magistraten överlade och kom fram till att köttpriset var Pacchaléns privata angelägenhet och att han därför inte kunde närvara.⁴² Det här är ett exempel på hur Pacchalén försökte utnyttja sitt medlemskap i stadens äldste för att vinna ekonomiska fördelar.

År 1781 ansökte Pacchalén om att få odla upp ”oländig mark vid Thölö”.⁴³ Sju år senare anhöll han om att mot skäligt arrende få nyttja den s.k. Kauraholms åker, utom Tavasttull nära Sörnäs, ”på Tavastesidan som vetter längst med Tavastvägen till Södernäs tegelbruk” i 20 års tid för att där kunna hålla sin slaktboskap.⁴⁴ Stadens äldste ansåg dock den föreslagna tiden vara för lång och arrendet för litet. Efter en betänketid fogade sig Pacchalén och dök upp inför magistraten på nytt, beredd att betala det arrende för åkern magistraten begärde. Magistraten var den här gången mera medgörlig än de äldste varit. Det konstaterades att det var på slaktarnas, och i all synnerhet Pacchaléns, ansvar att förse staden med kött och att en boskapsbage var nödvändig för ändamålet. Pacchalén fick sin åker för det arrende han ursprungligen föreslagit.⁴⁵

Brännvinsmonopolet hävdades i praktiken år 1787 då kronan utarrenderade brännerirätten till befolkningen. Det handlade om stora pengar för Helsingforsborgerskapet eftersom även Sveaborgs fästning inkluderades. Jacob Pacchalén höll sig igen väl framme. Genast i januari 1788 samlades ett trettiotal intressenter, främst stadens traktörer, mindre borgare och hökare, för att hos honom, och tydligen under hans ledning, bilda en societet för ändamålet.⁴⁶ Inom två veckor hade societeten, i praktiken Pacchalén och borgaren Sven Lindqvist, arrenderat vidare rättigheterna för Sveaborg till ett tiotal personer på fästningen.⁴⁷ Detta väckte emellertid ett ramaskri bland handelsmän som

⁴¹ Protokoll 4.8.1783, HSA, MA, Ca:89.

⁴² Protokoll 4.8.1783, HSA, MA, Ca:89.

⁴³ Protokoll 2.5.1781 s 334, HSA, MA, Ca:87.

⁴⁴ Protokoll 17.5.1788, HSA, MA, Ca:94.

⁴⁵ Protokoll 5.5 och 17.5.1788, HSA, MA, Ca:94.

⁴⁶ Protokoll 23.1, 9.2 och 11.2.1788, HSA, MA, Ca:94.

⁴⁷ Protokoll 27.2.1788, HSA, MA, Ca:94.

etablerat minuthandel med Sveaborg, inte minst handelsmänsänkan Anna Sophia Etholén och borgmästaren Byström, för vilken handeln med Sveaborg var av största betydelse. De ansåg att affären var olönsam och att man i stället samfällt borde grunda ett stort bränneri på Båkholmen och att man endast på så sätt kunde förse Sveaborg med de stora mängder brännvin som krävdes på fästningen.⁴⁸ Stadens ledning ville i princip inte förbjuda någon handel – situationen var uppenbart prekär eftersom borgmästare Byström var inblandad och relationerna mellan det mindre och större borgerskapet varit mycket ansträngda sedan 1770-talet.⁴⁹ I praktiken verkar Båkholmens bränneri också ha kommit i gång. Men också Brännvins societeten verkar ha fortlevt och Pacchalén figurerar även senare i samband med societeten.⁵⁰

Viktualiehandlanden Pacchalén

När Jacob Pacchalén fyllt 40 år började åldern av allt att döma tynga. Han orkade inte längre med den tunga slakterinäringen. År 1789 anhöll han hos magistraten om att bli antagen som viktualiehandlande i staden. I sin ansökan, antecknad av magistraten som inkommen den 25 april 1789, nämner han sin annalkande ålderdom, sina flera krämpor och sjukligheter som han genom resor, nattvak och mångfaldiga bekymmer i slaktaryrket ådragit sig, i sin strävan att vara en ”redelig borgersman i samhället”. Han stödjer sig också på det faktum att det fanns flera sökande till slaktarämbetet, en förutsättning för hans avgång. Magistratens resolution, daterad samma dag, står skriven på samma papper som ansökan. Enligt resolutionen skulle ansökan vidarebefordras till viktualiehandels societeten som skulle ge ett skriftligt utlåtande inom åtta dagar. Herr Gustaf Gardberg ålades sammankalla societeten till överläggning hemma hos sig.⁵¹

Viktualiehandels societetens svar, daterat och undertecknat av notarius Nils Christian Selander den 3 april 1789, sammanfattar den diskussion som förts hos Gardberg. Enligt svaret närvarade Sven Dahm, Isaac Forsström och Danbeck medan Mattias Fischer och änkan Hillert låtit stadsbetjänten Blomberg meddela att de var opassliga men att de inte hade något emot Pacchaléns antagande till viktualiehandlande. Sedan Pacchaléns ansökan lästs upp för de närvarande förklarade också Dahm, Forsström och Danbeck att de inte

⁴⁸ Protokollen för april 1788. Se t.ex. diktamen daterad 16.4. HSA, MA, Ca:94.

⁴⁹ Mäntylä, *Pormestari Kuhlbergin paboipitely*.

⁵⁰ Kassabok 1790, HSA, SK, Ga:99, samt Protokoll 29.2.1793, HSA, MA, Ca:99.

⁵¹ Jacob Pacchaléns ansökan, inkommen 25.4.1789, HSA, MA, Allegater Cb:102.

hade något att invända mot Pacchalén. De påpekade att Pacchalén alltid varit känd för ett redligt och anständigt uppförande, och att han en lång tid flitigt tjänat staden som slaktare. Inte heller Gardberg sade sig ha något i sig emot Pacchaléns person och uppförande. Han såg ändå helst att Pacchalén förblev vid sin förra näring eftersom samhället bättre behövde honom som slaktare. Han tillade också att ju fler hökare som antogs i staden, desto mindre skulle deras inkomster bli. I fall magistraten ändå bestämde sig för att bifalla Pacchaléns ansökan, önskade Gardberg att det inte skulle utgöra ett prejudikat för eventuella senare sökande. Detta antecknades.⁵²

Det dröjde till juli 1789 innan Jacob Pacchaléns ansökan om att bli entledigad från slaktarsysslan och börja som viktualiehandlande föredrogs inför magistraten. Magistraten noterade viktualiehandelssocietetens positiva utlåtande samt att borgaren Mårten Liljemarck var redo att efterträda Pacchalén som slaktare i staden. Magistraten fann det skäligt att tillåta Pacchalén bedriva handel med ”hökerie”, viktualievaror och spannmål och den därmed följande bondehandeln. Trots att Pacchalén svurit borgareden redan tidigare ålades han avlägga en ny ”bura ed” för sina nya handelsrättigheter. Före det skulle han förse sig med borgen för sex års utskylder, betala tio riksdaler i burpenning till stadskassan, sex riksdaler till formanskassan och 32 skillingar specie till de fattiga, sammanlagt 16 riksdaler, 32 skillingar specie, och uppvisa kvitto hos stadskassören Skog för att slutligen avlägga buraeden.⁵³ Det tog ytterligare fyra månader för Pacchalén att uppfylla alla ovan nämnda villkor. Den här gången var det handelsmännen Anders Lindberg och Nathanael Heidenstrauch som gick i borgen för Pacchaléns utskylder. Pacchalén svor nu för andra gången trohets- och huldhetseden till Hans Majestät Konungen samt burskapseden.⁵⁴

Viktualiehandlarna hörde till minuthandlarna inom matvarusektorn. De sålde i allmänhet saltad och torkad fisk, torkat kött, spannmål och gryn, salt, smör, örter m.m. Men ser man till innehållet i Pacchaléns bod 1793⁵⁵ ser man att hans verksamhet närmade sig det som kallas kryddkramhandel där man sålde te, kaffe, kakao, importerat snus, torkad frukt och dylikt.⁵⁶ Eftersom

⁵² Pacchaléns ansökan inkommen 25.4., Victualiehandelssocietetens betänkande inkommet 27.7.1789, HSA, MA, Allegater, Cb:102.

⁵³ Protokoll 27.7.1789, HSA, MA, Ca:95.

⁵⁴ Protokoll 14.11.1789, HSA, MA, Ca:95.

⁵⁵ Boupppteckning efter Helena Bergman Pacchalén 28.8.1793.

⁵⁶ Wottle, *Det lilla ägandet*, s. 24

Helsingfors var en ganska liten stad, men med rätt många kultiverade krävande kunder var sortimentet kanske bredare i en hökeribod i Helsingfors än i Stockholm. Beteckningen skiftade under 1700-talets gång. Under det tidiga seklet var den gängse termen hökare. Så småningom ändrades beteckningen till viktualiehandlande.⁵⁷ I de magistratsprotokoll som gäller Pacchaléns ansökan används ändå både termen ”hökare” och ”hökare societeten” och ”viktualiehandlande”: ”antagen till hökare och viktualiehandlande” antyder att begreppen inte riktigt sammanfaller, något som också avspeglas av innehållet i Pacchaléns bod där mycket annat än viktualier ingick. Pacchalén själv och societeten i fråga kallade sig däremot endast ”viktualiehandlande” i sina inlagor.⁵⁸ I stadens kassabok nämns ingen viktualiehandlargrupp, däremot hökare, som enligt taxeringslängden och därmed troligen också socialt befann sig ett steg ovan hantverkare, och i sin tur ett steg under källarmästare och traktörer.

Pacchaléns ansökan beviljades av magistraten, och han kunde öppna en bod hemma på sin gård vid Tavastgatan. Då Jacob Pacchaléns första hustru, Helena Bergman, dött i april 1793, gjordes en bouppteckning, där familjens hushåll framträder som ett rätt så typiskt framgångsrikt handelshushåll. Familjen hade ett husbehovsbränneri, en handelsbod sannolikt i gården vid Tavastgatan och en tomt vid Norra Kärrgatan som inrättats som ”plantage” (tomt nr 76 i norra kvarteret). Jordbruk hade vid denna tid blivit mindre vanligt i städer, men samtidigt fanns det en tradition av självhushållning.⁵⁹ Av dem som hyrde åkrar av staden var år 1790 11 % handelsmän och 56 % borgmästare och rådmän och 17 % borgare, fem år senare var rådmännens och borgmästarnas andel bara 36 % medan handelsmännens andel stigit till 16 %.⁶⁰ Pacchalén hade köpt tomten för plantagen i maj år 1781.⁶¹

Då Jacob Pacchalén tog steget från slaktare till viktualiehandlande tog han samtidigt ett till steg uppåt på den sociala rangskalan, från hantverkare till hökare, eller två om man väljer att placera slaktarna bland de mindre

⁵⁷ Wottle, *Det lilla ägandet*, s. 79.

⁵⁸ Pacchaléns ansökan inkommen 25.4, Victualiehandelssocietetens betänkande inkommet 27.7.1789, HSA, MA, Allegater Cb:102.

⁵⁹ Marja Tuomisto, *Maatalous kaupunkilaisten sivulinkeinona Helsingissä 1700-luvulla – sen levinneisyydessä ja laajuudessa tapahtuneet muutokset ja niihin vaikuttaneet tekijät*. Pro gradu-tutkielma. Helsingin yliopisto, Suomen ja Skandinavian historia. 2001, s. 46.

⁶⁰ Tuomisto, *Maatalous kaupunkilaisten sivulinkeinona Helsingissä 1700-luvulla*, liite IV.

⁶¹ Protokoll 1781 s. 832, HSA, MA, Ca:87.

borgarna. I källmaterialet kallas Pacchalén efter detta viktualiehandlande, handlande och t.o.m. herr och handelsman år 1793. Trots att Pacchalén som viktualiehandlande inte längre tillhörde det mindre borgerskapet fortsatte han verka inom brännerisocieteten. I hans boupppteckning nämns ett bränneri med två inmurade kopparkannor i Kronohagen värderat till 555 riksdaler 26 skilling. Han bar även upp brännvinsarrendeandelar till kronan då man försökte stävja brännandet. Alla som brände för husbehov uppmanades skaffa kvitto av Pacchalén hösten 1790.⁶² Han tycks också ha haft svårt att avhålla sig från själva utskänkningen. År 1792 stod han inkallad i rådstuvurätten tillsammans med bl.a. handelsmannen herr Isak Forsström, handlande Holmberg och handelsmannen Etholéns respektive Lampas änka för bedrivande av krögeri och därmed inkräktande på det mindre borgerskapets rättigheter. Pacchalén, Forsström och Holmberg försökte försvara sitt krögeri med att de var ”deltagande i Brännvins brännerie arrendet”. Då det inte hjälpte lämnade Forsström och Pacchalén in en besvärsskrift till det mindre borgerskapet.⁶³ Affärens fortsättning framgår inte av de här studerade magistratsprotokollen.⁶⁴ Det ständiga grälandet om brännvins- och ölrättigheter⁶⁵ i olika former skvallrar om att verksamheten var av stor ekonomisk betydelse, både för handelsmän och för borgare.

Rederinäringen

Sjöfarten sysselsatte en stor del av Helsingfors befolkning. På 1760-talet uppgick enbart sjömännens antal till nästan 300⁶⁶, även om många av dem inte var hemma från Helsingfors. År 1805 beräknas sju procent av invånarna i staden ha sysslat med någon form av handel och sjöfart.⁶⁷ Rederinäringen var förbehållen borgerskapet i städerna. På 1750-talet fanns det fortfarande ett stort inslag av mindre borgare bland redarna i Helsingfors men antalet

⁶² Kungörelse 18.9.1790, Riksarkivet (RA), Helsingfors, Helsingfors svenskfinska församling II, Inkomna kungörelser 1766–1792, EF 1.

⁶³ Protokoll 20.2.1793, Ca:99, MA, HSA.

⁶⁴ Protokoll 20.2.1793, Ca: 99, MA, HSA.

⁶⁵ Se även avskrift av landshövdingens resolution inkommen 6.4.1778, Cb:82, MA, HSA.

⁶⁶ Årsberättelse, RA, Helsingfors, Kommerskollegiets arkiv, Årsberättelser, handelsflottan ser. 1, Helsingfors 1764–66, FR 549.

⁶⁷ Ismo Malinen, *Varakkuus ja valta. Varhaiskapitalistinen laivanvarustus Helsingissä 1700-luvun puolivälissä*. Pro gradu-tutkielma, Helsingin yliopisto, Suomen ja Skandinavian historia 1997, s. 13.

krympte betydligt på 1770-talet. Då var de flesta redare förmögna grosshandlare. T.ex. var de delägare i samtliga stora Spanienfarare som hade burskap i Helsingfors handelsmän, med undantag för fartygets kapten som ofta var delägare i det skepp han förde.⁶⁸ Om de mindre fartygens redare finns mycket litet källmaterial att tillgå.⁶⁹

Det finns spridda uppgifter i tolagsjournalerna i stadens kassa, sjömanshusets namn- och avmönstringsrullor och i magistratsprotokollen som visar att Jacob Pacchalén sysslade med införsel och utförsel av varor och att han ägde mindre farkoster. Bland allegaterna för år 1778, då Jacob Pacchalén fortfarande var verksam som mindre borgare, hittas en första antydning om det här. Pacchalén betalade då en borgenssumma för sig och sin dräng som skulle segla till Reval.⁷⁰ Sannolikt har syftet varit att bedriva handel, även om det inte kan bestyrkas, trots att det mindre borgerskapet egentligen endast hade rätt att verka som besättning eller sjöformän. Från och med 1786 förekommer Pacchalén i stadskassans tolagsjournaler. I tolagsjournalen för ”inkommande” har borgaren Pacchalén, angiven som nr 57 i förteckningen, den första augusti betalt tolag för 16 läster eller 280 tunnor råg som skepparen Otto Reinh Ullstedt hämtat med jakten Isach från Reval. Det här är intressant med tanke på Ilkka Mäntyläs påstående att mindre borgare inte fick bedriva import eller export.⁷¹ Det verkar nästan som om handeln på Reval med mindre skutor inte egentligen räknats som utrikeshandel, utan som ett slags urgammal rättighet i stil med bondeseglationen. Under nummer 57 redogör också skepparen Ullstedt för sin farkost och sin skeppsprovision. Jakten Isaac var byggd av furu på cravell, var sjutton läster stor och låg sex fot djupt. Besättningen omfattade fem man. Som skeppsprovision hade de bl.a. bröd, brännvin, kött och tobaksblad.⁷² Följande år, 1787, redogjorde Pacchalén för linfrö, ärtor, äpplen och häcklat lin. Den här gången anlätade han skepparen Borge Clase på galeasen Andreas. Lasten deklarerades till förtullning så sent som den 5 november, och sedan tog Pacchalén 25 dagar på sig att betala tolagen.⁷³

⁶⁸ Malinen, *Varakuus ja valta*, s. 105.

⁶⁹ Malinen, *Varakuus ja valta*, s. 10.

⁷⁰ Intyg 1778, HSA, MA, Allegater, Cb: 82.

⁷¹ Mäntylä, *Pormestari Kuhlbergin pahoipiteley*, s. 11.

⁷² Kassaböcker 1786, HSA, SK, Ga:94–Ga:95.

⁷³ Kassabok 1787, HSA, SK, Ga:96.

År 1786 var Pacchalén fortfarande verksam som slaktare, men som ovan framgått räknades slaktarna ibland inte till det mindre borgerskapet. Pacchalén lyckades många gånger på sätt och vis alltså både äta kakan och ha den kvar vad gäller näringsrätter. År 1789 tog den nyblivne ”hökaren Pacchalén” in 28 ½ läster malt och 4 tunnor äpplen, som hunnit bli skämnda, med skepparen Jan Hendrich Kock och tjalken Catharina från Stralsund. Han betalade allmän tolag och inkvarteringstolag till staden.⁷⁴ De sista anteckningarna om Jacob Pacchalén i stadens kassabok är från år 1790, hans första år som viktualiehandlande. Det året var han bevisligen ägare till en galeas eftersom han återfinns i journalen över hamn- och bropenningar. Jacob Pacchalén betalade under år 1790 hamn- och bropenning för galeasen Andreas, 22 läster stor. I journalen över utgående tolagsverifikationer kan man ytterligare läsa att Andreas var byggd av furu, att den gick på åtta fots djup och rymde fem man. I samma journal ser man att Andreas lagt ut i maj mot Reval med en last med 100 tunnor svensk saltad sill, finsk humle, diverse sorter spik samt 600 brynstenar. I oktober har Andreas sedan återvänt från en resa till Reval med en last omfattande bl.a. brännvin, holländsk sill och sex säckar linfrö. I samband med tolagen omnämns betalaren som ”hand.man” Jacob Pacchalén.⁷⁵

De följande årens tolagsjournaler innehåller inga uppgifter om Jacob Pacchalén, för året 1792 har jag för övrigt inte hittat någon tolagsredovisning alls, inte heller hamn- och bropenningar. Övriga källor talar ändå för att Pacchalén fortsatt sin verksamhet till sjöss, åtminstone i någon mån. I magistratens dombok antecknades i juli 1793 att de nitiska artillerikonstaplarna Johan Holmström och Fredrik Östman bortfört ”handelsmännen, herrar” Isak Forsströms och Jacob Pacchaléns, samt några övriga personers skeppsslupar som de funnit olåsta vid stranden, och krävde att ägarna skulle plikta för detta. I samband med den här incidenten framkommer att ”herr handelsman” Jacob Pacchalén anlitat en skeppare vid namn Lindblad.⁷⁶ Samme Lindblad dyker upp strax senare i protokollen, i samband med en mycket allvarligare händelse, som kom att försätta Pacchaléns affärer i stora problem.

Pacchaléns galeas Jehua förliste nämligen och handelsmannen försökte i juli 1793 få magistraten att förbjuda styrmannen, ovan nämnde Lindblad, att resa från staden innan saken retts upp. Lindblad hade uteblivit från ett

⁷⁴ Kassabok 1789, HSA, SK, Ga:98.

⁷⁵ Kassabok 1790, HSA, SK, Ga:99.

⁷⁶ Protokoll 3.7.1793, HSA, MA, Ca:99.

av magistraten anbefallt möte mellan honom och Pacchalén vilket skulle ha ägt rum samma dag under överinsyn av gode män. Pacchalén krävde nu att Lindblad skulle inställa sig hos honom och förete räkningar för uppbörd och utgift. Ur förteckningen över Jacob Pacchaléns skulder som uppgjordes i samband med att hans sterbhus ansöktes i konkurs ser man att Pacchalén fraktat varor för andras räkning på Jehua. Apotekaren och viktualiehandlanden Sven Dahm hade carverade (?) ärter för ett värde av 59 riksdaler 38 skilling ombord på Jehua. Handelsmannen Johan Sederholm lämnade in en räkning på 34 riksdaler 38 skilling för varor som blivit ”förskämda på Pacchalens sjunkna fartyg”. Sekreteraren Carl Albrecht Sederholm krävde likaså över 20 riksdaler för ”avarierade” varor, medan löjtnant A.G. von Artin uppgav en summa på över 53 riksdaler för förlorade varor och handelsmannen Carl Magnus Sunn en summa på hela 197 riksdaler 36 skilling som räkning för ”betrodt gods men förskämt på fartyg i besättning”. De här summorna kan jämföras med drängarna Lindberg och Lindström som hade fordringar om fem riksdaler respektive tre riksdaler 16 skilling för minst två tjänstehjónslöner för det sista året. Det var en förmögenhet som sjönk med Jehua, och Pacchaléns handel verkar inte ha återhämtat sig före hans död. Inom ett år var Jacob Pacchalén död och hans sterbhus försatt i konkurs. Inga fartyg antecknades i bouppteckningen.

Jacob Pacchaléns nätverk

Nätverk har varit föremål för en hel del forskning under de senaste åren. Den mest relevanta forskningen för denna undersökning är den som utrett hur samtida handelsnätverk fungerat, främst gäller undersökningarna storstaden Stockholm. Handeln under 1700-talet krävde mycket tillit. Man behövde kontakter och nätverk som möjliggjorde professionell handel genom att skapa möjligheter till kredit eller trovärdighet som gäldenär, eller genom borgenskap och inte minst genom att förmedla viktig information. Den svaga infrastrukturen och bristen på kontanter var vanliga omständigheter som bidrog till att den resurs sociala nätverk utgjorde var avgörande för dem som livnärde sig på handel vid denna tid. Karin Ågren har i sin forskning visat på vikten av de sociala nätverken och släkten som ekonomisk trygghet.⁷⁷

⁷⁷ Karin Ågren, *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlars ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*, Acta Universitatis Upsalensis, Upsala Studies in Economic History 82 (Uppsala 2007), s. 28–34 och 131–140.

Även Leos Müller har i sin avhandling om handelshusen Momma-Reenstierna och Grill i Stockholm 1640–1800 argumenterat för just forskning i historiska nätverk. Müller utgår från begreppet entreprenörsbeteende (*entrepreneurial behaviour*), i den form det förekommer i nyare forskning om holländska handelshus. Enligt Müller ger entreprenörsbeteendet de bästa möjligheterna att studera handel ur ett familjeföretagsperspektiv. I stället för att se handeln som bestående av personliga flöden av varor och tjänster, prisfluktuationer och samband mellan utbud och efterfrågan placerar *entrepreneurial behaviour* aktören, d.v.s. den enskilda köpmannen, och den sociala kontexten i centrum. Han försöker i sin avhandling om de två stora handelshusen i Stockholm kombinera en analys av familjeföretagets sociala överlevnadsstrategier med en ekonomisk analys. Den klassiska ekonomiska forskningens statiska och strukturella synsätt kombineras alltså här med ett dynamiskt aktörsperspektiv. Ett exempel på ett fenomen där de ekonomiska och sociala faktorerna står i interaktion med varandra och som därmed kan studeras ur *entrepreneurial behaviour*-perspektiv är handelssläkternas sociala nätverk. Nätverkens betydelse framträder i samband med en mera traditionellt strukturell marknadsanalys. Så här långt kan man tillämpa Müllers resonemang i fallet Pacchalén, även om förhållandena i Stockholm var annorlunda än i Helsingfors beroende på omständigheter som marknadsstruktur och Sveaborgsbyggets effekter på den regionala ekonomin.⁷⁸

Müller har valt att ersätta de ofta framförda Weberska motiven makt, prestige och pengar med begreppet social reproduktion, som inkluderar alla tre. Social reproduktion innebär inte endast reproduktion, en persons överlevnad och fortplantning, utan också överföring av värderingar, idéer och kultur till den efterföljande generationen. Social reproduktion kan anses utgöra det grundläggande motivet för all mänsklig aktivitet och därmed också handel, påpekar Müller. Enligt Müller strävar den handlande alltså efter att agera så att han kan maximera sin egen och sin familjs makt, prestige och förmögenhet. Den sociala reproduktionen innebär också att entreprenören är beredd att offra individuell vinning för en mera långsiktig förmån: familjens och ibland också den egna sociala gruppens fortbestånd. Därför utgör familjen en viktig faktor då man granskar en köpmans *entrepreneurial behaviour*.

⁷⁸ Leos Müller, *The Merchant Houses of Stockholm c. 1640–1800: A Comparative Study of Early Modern Entrepreneurial Behaviour*, Studia historica Upsaliensia 188 (Uppsala 1998).

En fråga som inställer sig är hur det var med de handelsmän som saknade familj och barn. Kan man utgå från att alla handelsmän agerade med målsättningen att bilda familj i något skede, men att det i vissa fall inte lyckades? Eller valde vissa köpmän avsiktligt att inte bilda familj? Kan social reproduktion i så fall utgöra ett hållbart motiv till *entrepreneurial behaviour*? Det frågar sig också Martin Wottle som i sin undersökning av minuthandeln i Stockholm på 1700-talet kommer fram till att en tredjedel av samtliga handelsmän dog barnlösa och att trenden var växande. Wottle tar upp smittkopps epidemier som en orsak till barnlöshet och hög barndödlighet men kommer i övrigt inte med någon gissning gällande orsaken till varför en så stor andel köpmän *de facto* dog barnlösa.⁷⁹ Man kan också fråga sig i hur hög grad den sociala reproduktionen inverkade på affärsverksamheten då minuthandeln sällan födde företag som överlevde en generation. Jacob Pacchalén dog visserligen skuldsatt, barnlös och utan arvingar, men han hade ändå fått sju barn tillsammans med sin första fru, och var nygift med sin andra fru när han dog. Pacchaléns valmöjligheter var dessutom inte begränsade, inte alltid åtminstone. Han bytte profession och besatt en viss egendom. Social reproduktion behöver därför inte vara utesluten som ett motiv för hans verksamhet.

Genom att granska uppgifterna om Pacchaléns fordringar och skulder i hans dödsbo och listan på gäldenärer i domböckernas protokoll om konkursen är det möjligt att analysera hur han finansierade sin handelsbod. Närmast framgår vem han gav kredit och vem han själv lånade pengar av. Att bevilja kredit var ett taktiskt drag. Det kunde också vara ett sätt att demonstrera social status.

När det gäller finansieringen är inte bara kreditorerna utan även Jacob Pacchaléns släkt och familj av betydelse. Stödde familjemedlemmarna varandra ekonomiskt? Eller byggde Jacob Pacchalén upp sin verksamhet utan familjens hjälp och inflytande? Familjens status kan ha bidragit t.ex. till Jacob Pacchaléns kreditvärdighet. Vilken betydelse hade äktenskapen? Ytterligare uppgifter som indirekt handlar om finansiering kan spåras om man studerar Jacob Pacchaléns val av faddrar till sina barn. Faddrarna avspeglar både föräldrarnas sociala status och deras ambitioner. De var samtidigt potentiella kunder och affärskontakter. Tillsammans bildade de ett slags nätverk med Jacob Pacchalén som centralgestalt.

⁷⁹ Wottle, *Det lilla ägandet*, s. 226–231.

Jacob Pacchaléns familj och äktenskap

Jacob Pacchalén hade en mer än 20 år äldre bror, Gabriel Pacchalén, som var handelsman och därmed hörde till den mest inflytelserika borgargruppen i Helsingfors. Under början av 1770-talet var Gabriel förmögen. Det var hos sin bror som Jacob Pacchalén inledde sin karriär i Helsingfors och det var också Gabriel som hjälpte honom till burskap. Den äldre brodern gifte sig i mogen ålder med den unga jungfrun Anna Margareta Beckman, dotter till rådmannen Petter Beckman.⁸⁰ Anna Margareta Beckman dog i barnsäng inte fullt två år efter giftermålet. Barnet, en flicka, var dödfött. Gabriel gifte aldrig om sig. Han arbetade åtminstone under någon period som bokhållare vid tobaksfabriken⁸¹, men hade börjat med egna affärer sannolikt under 1750-talet. Han råkade sedan i obestånd mot slutet av 1770-talet, och gick i konkurs.⁸² Han avled 59 år gammal. Som dödsorsak anges magsjuka. I bouppteckningen efter honom nämns en större skuld till Jacob Pacchalén. Senare hade alltså Jacob bistått sin äldre bror ekonomiskt, möjligen som en gentjänst eller av broderskärlek. Men om Gabriels affärer gått dåligt var det också ekonomiskt rationellt att Jacob hjälpt sin äldre bror för att rädda familjens namn och därmed skydda sin egen kreditvärdighet.

Jacob Pacchalén gifte sig som 25-åring med den nästan jämnåriga pigan Helena Bergman. Hennes bror var skomakare och ena systemen var gift med en borgare. Pacchalén och Bergman fick sju barn. Inget av barnen levde längre än tre år. Helena Bergman dog 45 år gammal i lungshot. Pacchalén gifte om sig med traktörsdottern, den nästan 30 år yngre jungfrun Dorothea Charlotta Penske. Pacchalén hade sedan tidigare en skuldförbindelse till traktören Johan Gottfried Penske, Dorothea Charlotta Penskes far, som omnämns i bouppteckningen efter den första frun Helena Bergman. Pacchaléns skuldförbindelse till Penske fanns kvar vid Pacchaléns död. Pacchalén och Penske var alltså ekonomiskt involverade redan före äktenskapet, men genom att han gifte sig med Penskes dotter blev familjerna ännu starkare knutna till varandra.

Jacob Pacchaléns släktnätverk ser inte särskilt omfattande ut, åtminstone inte inne i staden. Med andra ord verkar han i ljuset av källmaterialet inte ha haft mycket socialt kapital i form av antal släktkontakter. Han hade ändå en viktig resurs i början av sin karriär i den äldre brodern, den förmögne handelsmannen Gabriel Pacchalén, som i egenskap av finansär och prestigefyllt

⁸⁰ Åkerman, *Bouppteckningar i Helsingfors*, bouppt. 245.

⁸¹ Arbetsintyg för Johan Oickolin inkommet i april 1778, HSA, MA, Allegater Cb:82.

⁸² 13.4.1778, HSA, MA, Allegater Cb:84.

namn kan ha varit avgörande för Jacob då denne inledde sin affärsbana men som p.g.a. sina stora ekonomiska svårigheter också kan ha blivit en belastning. Gabriel Pacchalén lyckades överföra en hel del intellektuellt kapital till sin yngre bror i form av den erfarenhet, i praktiken utbildning, som Jacob fick medan han arbetade i hans hus och sedan i form av stöd vid de första stegen som egen företagare. Pacchaléns namn hade ännu tillräckligt med anseende och trovärdighet när Jacob erhöll sitt burskap.

Trots att den äldre brodern Gabriel Pacchalén kan ha disponerat över en större förmögenhet och ingick äktenskap med jungfru Anna Margareta Beckman, äktade Jacob Pacchalén en piga, Helena Bergman, som vid tiden för vigseln, den 3 januari 1773, var gravid med deras första barn. Jacob var då omkring 26 år och Helena 24 eller 25 år gammal. Inte fullt fyra månader efter bröllopet föddes en son, Gabriel. Paret bosatte sig troligtvis på den halva gård vid Tavastgatan som Pacchalén hade köpt av Juliana Berenström (Bernström) samma år. Under de följande tretton åren födde Helena ytterligare sex barn: två söner, båda döpta till Jacob Johan, och fyra döttrar, Maria Helena, Margareta, Maria Magdalena och Eva Christina. Men enligt kyrkoböckerna drabbade frossan, kräftan, kikhostan, mässlingen, kopporna och slag barnen. Inget av dem hann fylla fyra år. Den 29 april 1793 tog slutligen lungsoten Helena Bergman som då var 45 år gammal.

Jacob Pacchalén var inte sen att gifta om sig. Redan den 29 oktober samma år, sex månader efter Helena Bergmans död, vigdes han vid den nästan 30 år yngre traktörsdottern Dorothea Charlotta Penske. Det här kan ha varit ett rent resonemangsäktenskap från Penskes eller hennes fars sida. Pacchalén var ett utmärkt parti redan p.g.a. sin affärsverksamhet och sin barnlöshet. Sannolikheten för att han skulle dö före Dorothea Charlotta och lämna hela arvet efter sig var stor när man ser till ålderskillnaden mellan dem. Å andra sidan visade sig dödsboet vara mycket skuldsatt. Dorothea Charlotta Penske var född omkring 1776. Hon var dotter till den troligen tyskbördige kronobagaren och traktören Johann Gottfrid Penske (även Pensche) och Anna Regina Dancke. Johann Penske var född omkring 1749 och därmed nästan jämgammal med Pacchalén. Enligt befolkningskartoteket som uppgjorts av stadens historiekommitté och släktforskarnas databas Hiski⁸³ hade Penske minst tolv barn förutom Dorothea Charlotta, av vilka åtminstone tre söner

⁸³ Databasen Hiski finns på adressen <http://hiski.genealogia.fi/historia/indexr.htm>. Befolkningskartoteket HSA.

nådde vuxen ålder och hade gått till sjöss år 1808. En dotter, Dorothea Charlottas lillasyster Sofia Albertina, gifte sig med sergeanten Lagermarck och vistades i Sverige 1808. De övriga syskonen dog som barn. Som dödsorsaker anges tandplåga, bröstfeber och koppor. Johann Penske själv avled i vattusot 1799 i en ålder av 49 år. Jacob och Dorothea Charlotta hann däremot aldrig få barn. Jacob Pacchalén dog inom ett halvår efter bröllopet.

Handelsmannen Gabriel Pacchalén gifte sig med en 30 år yngre kvinna, dotter till en av magistratens rådmän. Den mindre borgaren Jacob Pacchalén gifte sig först med en jämnårig piga och sedan, som viktualiehandlande, med en 30 år yngre traktörsdotter. Enligt Müller gick typiskt *entrepreneurial behaviour* ut på kontinuitet, stabilitet och riskminimering. Då ett dylikt beteende ledde till att förmögenheten endast långsamt växte fanns det endast två sätt att snabbt få kapital: opportunist och äktenskap. Nu handlar det om tre olika aktörer med olika status. Då termen *entrepreneurial behaviour* i den betydelse Müller använder den är avsedd för forskning om handelsmän skall den användas med omtanke när det gäller mindre borgare. Den mindre borgaren Pacchalén hade troligen varken mycket att riskera eller att vinna på äktenskap. De förmögna jungfrurna med kapital var snarare en angelägenhet för handelsmän. Kanske den unge borgaren Jacob Pacchalén gifte sig med pigan Helena p.g.a. rent tycke?

Däremot var Gabriel Pacchaléns allians med dottern till rådmannen möjligen en lukrativ affär i termer av socialt kapital. Det var hans enda tydliga kontakt till stadens högsta politiska och ekonomiska elit. I svärfadern Petter Bäckmans bouppteckning från år 1756 framkommer att rådmannen drivit flera krogar, av vilka en på Sveaborg, lånat ut pengar till bl.a. landshövdingen och ägt andelar i några större skepp. Gabriel Pacchaléns korta äktenskap kan ha gett honom både sociala och ekonomiska resurser. Å andra sidan är det svårt att veta vad som återstått av faderns egendomar då äktenskapet ingicks nästan 20 år senare.⁸⁴

Jacob Pacchaléns andra äktenskap med traktörsdottern Dorothea Charlotta Penske kan eventuellt placeras i en mellankategori mellan de två ovan nämnda äktenskapen. Pacchalén hade avancerat till viktualiehandlande och kunde därför äkta en traktörsdotter som i församlingens historieböcker tituleras jungfru och inte piga och vars far hörde till borgerskapet men var traktör. Svärfadern Johann Gottfried Penske hade redan tidigare varit en god

⁸⁴ Åkerman, *Bouppteckningar i Helsingfors*, bouppt. nr 245.

kontakt då han lånat Pacchalén pengar. Hur mycket Dorothea Charlotta förde med sig i boet är ändå svårt att uppskatta. Det är också svårt att säga hurdant socialt kapital traktören Penske utgjorde för sin svärson.

Anita Göransson har formulerat två giftermålsstrategier inom det förkapitalistiska borgerskapet: den reduktiva och den expansiva. Den förra strävade efter att hålla en rörelse intakt och via kusinäkenskap och syskonbyten förhindra splittring på många händer. Expansiva strategier i sin tur syftade till att få nytt kapital till hushållet. Det kunde ske genom hemgifterna. Hemgifter var en del av en generell problematik inom överföringen av egendom mellan generationerna i den dåtida kapitalbildningen. Handlare överförde kapital till varandras rörelser via döttrarnas hemgifter. När kvinnorna var omyndiga hade de ingen dispositionsrätt till sin hemgift, den tillkom formellt maken. Det fanns visserligen en oskriven regel enligt vilken männen inte fick föröda barnens arvslotter eller sin hustrus hemgift. Men gick mannen t.ex. i konkurs hade fruarna ofta svårt att hålla sin hemgift utom räckhåll för kreditorerna. Så gick det även för änkan Dorothea Charlotta Pacchalén. Förutom att kvinnorna saknade dispositionsrätt till sin egendom, saknade de också möjlighet att gifta sig utan sin målsmans, faderns eller den i övrigt närmaste manliga släktingens samtycke. Där männen kunde formulera strategier var kvinnorna passiva pjäser. Så länge creditsystemet saknade institutioner som t.ex. banker och lagstiftningen begränsade den ena äktenskapspartens möjligheter att bestämma över sin egendom hade äktenskapen alltså en viktig rent företagsekonomisk funktion. Wottle pekar dock åter på de många fall där giftermål inte handlar om någon omfattande egendomsöverföring. Ett exempel på det är Jacob Pacchaléns och pigan Bergmans äktenskap.⁸⁵

Fadderskapsrelationer

Relationer kan vidare studeras genom fadderskap. Juridiskt var fadderskapet inte bindande, utan den enda uppgiften som specificeras är att faddern skulle bevittna dopet. Vittnena benämns därför *testes* i doplängderna. I praktiken hade faddrarna också andra uppgifter, som att hjälpa föräldrarna att fostra barnen och att be för dem.⁸⁶ I det följande presenteras kort de personer Jacob Pacchalén och Helena Bergman bad att stå faddrar för sina sju barn. Uppgifterna

⁸⁵ Wottle, *Det lilla ägandet*, s. 220 och 249; Anita Göransson, 'Kön, släkt och ägande. Borgerliga maktstrategier 1800–1850', *Historisk Tidskrift* 110 (1990), s. 540–542.

⁸⁶ Esko M. Laine, 'Säätyvallan ja penkkijärjestyksen aika', *Kaupunkilaisten kirkko. Helsinkiläisten ja seurakunnan kohtaamisja kuudella vuosisadalla* (Helsinki 2006), s. 25.

är tagna från Helsingfors församlings historieböcker som innehåller längder över födda, döpta, vigda och avlidna. Till den del mikrofilmerna är bristfälliga har originaldokumentet använts.⁸⁷ Faddrarna står nämnda i samband med födelse- och dopdatum. Jacob Pacchalén och Helena Bergman valde mellan sex och åtta faddrar till varje barn. Oftast fördelade sig faddrarna ganska jämnt mellan män och kvinnor. Som brukligt var fanns det ofta minst en jungfru bland kvinnorna och man valde i princip vittnen ur samma eller likställda sociala grupper, medan de första vittnena gärna kunde ha något högre status.

Det första barnet, Gabriel, döptes den 28 april 1773. Först bland faddrarna nämns traktören och apotekaren Sven Dahm med fru. Sedan följer borgaren Tammelin och hans hustru madame Tammelin. Det fanns mot slutet av 1770-talet tre stycken borgare Tammelin: Hindrich, Eric och Jöran, vilket innebar ett rätt stor nätverk om alla samarbetade. Av dessa var Hindrich den förmögaste. Vittnet var sannolikt Jöran Tammelin, som hade inlett sin karriär samtidigt som Pacchalén och det är möjligt att de hade gemensamma affärer vid denna tid. Då Tammelin dog 1785 hade han endast en liten förmögenhet, hans karriär hade med andra ord inte tagit ett likadant lyft som Pacchaléns. De övriga faddrarna var borgaren Skogström, oidentifierade fourir Orell och Sjöström och jungfru Ottman, sannolikt en dotter till borgaren Ottman. Inga nära släktingar ser ut att ha funnits bland faddrarna. Däremot finns det flera borgare. Jacob Pacchalén är själv antecknad som borgare. Traktörer låg snäppet ovanför en vanlig mindre borgare i rang, och Dahm var dessutom apotekare. Makarna Pacchalén hade alltså valt faddrar ur sin egen sociala grupp, och ett par betraktades troligen som något ”finare” folk. Geografiskt verkar de flesta ha bött nära varandra.⁸⁸

Då det andra barnet, Maria Helena, döptes den 3 februari 1775 var Jacob Pacchalén fortfarande borgare. Nu tog föräldrarna trots det ett steg uppåt vad gällde faddrar, inga borgare rymdes längre med. Först på listan står en handelsman, brodern Gabriel med fru. Sedan kommer den inflytelserika stadsfiskalen Anders Magnus Sennelin med fru, bokhållare Claudelin, jungfru Holmberg och svägerskan Christina Bergman. Hon förekommer återkommande som ensamt kvinnligt dopvittne, ofta vid samma dop som Jacobs hustru. Det är sannolikt att hon var en ogift syster till Helena Bergman.

⁸⁷ Uppgifter om födda, döpta, vigda och döda saknas av någon anledning för åren 1783–1786 på mikrofilm men finns i originalet, Historiebok 1780–1792, i Riksarkivet.

⁸⁸ Dokument inkommet 15.6.1778, HSA, MA, Cb:82.

Det ser t.o.m. ut som om hon vid ett tillfälle⁸⁹ av misstag kallats Pacchalén. I kommunionboken framkommer att svägerskan Christina Bergman ingått i det Pacchaléniska hushållet.⁹⁰

När det gäller faddrarna till det tredje barnet, Jacob Johan, döpt den 14 maj 1777, är det mera blandat. Här nämns arkitekten Hillert, som Pacchalén kom att ha mycket affärer med. Det verkar som om Pacchalén haft lätt att samarbeta med den tyskbördige Hillert som också var nykomling i staden. Det samma gäller ju även Penske längre fram. Bland sonen Jacob Johans faddrar fanns ytterligare trädgårdsmästaren Edbom, snickaren Granberg med fru och handlande Johan Tackolin, alltså samme man som försatt brodern Gabriel i konkurs vid samma tid. Kanske man försökt blidka honom, eller möjligen har han velat markera välvilja trots konflikten. De återstående kvinnliga faddrarna är fru Stichea, rådmannen Alexander Stichaeus fru, borgaränkan madame Limnander och mademoiselle Eva Elisabeth Stichaea.

Dottern Margareta döptes den 13 juli 1779. Nu benämns Pacchalén slaktare vilket, som tidigare nämnts, kan ha varit ett kliv uppåt på den sociala rangskalan. Det här antagandet stöds av fadderlistan. Nu återfinns två rådmän: Per Schwartz, av en inflytelserik handelsmannafamilj och Fredric Mattens, sedermera borgmästare i Helsingfors. Arkitekten Christopher Hillert är med på nytt vilket troligen delvis förklaras av att hans förre fadderbarn, Jacob Johan, avlidit. Dessutom har Pacchalén inbjudit en annan slaktare, Remander. Också listan på de kvinnliga faddrarna imponerar: änkefru Wendelia, fru Magdalena Sederholm (född Wendelia), mademoiselle Sophia Wendelia och, i anslutning till sin make, madame Hillert som länge bedrev gästgiveri i staden. Systrarna Wendelia var i sin tur mycket ansedda och deras far hade varit en viktig tjänsteman, tullförvaltare.

Vid dottern Maria Magdalenas dop den 26 december 1781 stod rådmannen Anders Polviander, kronobagaren Rotger och bokhållaren Collan som vittnen. De kvinnliga vittnena var madame Rotger, madame Holmgren samt jungfrurna Lindberg och Limnander. Knappt två år senare, den 1 augusti 1783, döptes sonen Jacob Johan. Vittnen var handelsman Törner, skraddaren Strömberg, handelsman Carl Etholén, prästens hustru fru Aveman, madame Strömberg och jungfru Frisk. Det intressanta här är den framskjutna position som skraddaren fått. Handelsman Etholén var visserligen ung, men det kan

⁸⁹ 18.11.1777, RA, FSH, mikrofilm KK 15.

⁹⁰ Kommunionbok 1785, RA, FSH, mikrofilm KK1.

möjligen ändå tolkas som en gest, antingen personlig eller som en politisk alliansyttring mot hantverkarna. Den 4 mars 1786 döptes ännu dottern Eva Christina, bland vars faddrar man kan notera handelsmannen Enning.

Man kan alltså säga att dopvittnena tydligt avspeglar Jacob Pacchaléns sociala avancemang. När det första barnet föddes 1773 fanns ingen handelsman med bland faddrarna, inte ens brodern Gabriel Pacchalén. Två år senare fanns han med som den förste handelsmannen, dessutom tillsammans med stadsfiskalen. År 1777 ställde rådmanshustrun Stichea upp och under 1779 och 1781 var rådmännen med båda gångerna och handelsmännen ett bestående inslag. Familjen Hillert var också ofta representerad, vilket kanske kan tyda på att man förutom affärskumpaner även var vänner familjerna emellan.

Som jämförelse kan det vara intressant att ta en titt på hur paret Pacchalén anlätades som dopvittnen under åren. Den barnlöse Gabriel Pacchalén och hans hustru vittnade under början av 1770-talet vid dop i bl.a. handelsman Heidenstrauchs (1772), notarie Wetters, rådmän Stichaeus och handelsmännen Petter Schwartz och Carl Magnus Sunns familjer (1773). Ännu 1778 figurerar Gabriel bland dopvittnen varefter han, möjligen p.g.a. sitt obestånd eller sin sjuklighet inte verkar ha fungerat som dopvittne. Jacob Pacchalén uppträder i sin tur första gången som vittne år 1773 vid borgare Hellens dopfest. Förutom vid borgardop, vittnar han under de närmaste åren hos en mjölnare Hångelin (1774) och hos varvstimmermannen Ahlbom (1776). År 1776 vittnar han även vid dopet av besökaren Falcks barn. Detta kan kanske ha ett samband med de begynnande seglatserna över viken. År 1782 blev Jacob Pacchalén också fadder åt skräddare Eric Strömborgs barn, alltså året innan denne fick den hedersamma positionen som andra vittne vid den späda Jacob Johan Pacchaléns dop. Jacob Pacchalén var vittne nästan årligen, mellan en och tre gånger om året från slutet av 1770-talet framåt. Ofta var fäderna mindre borgare eller hantverkare. Traktören Penskes barn finns med åren 1784 och 1788. Hustrun Helena Bergman vittnade också rätt så ofta, men inte varje år. Bland hennes fadderskap kan man kanske särskilt notera sjömannen Sundström 1774 och besökaren Antrovius 1783. År 1788 var ett rätt militärt betonat år för hennes del. Under året fungerade hon som fadder åt en stadstjänare, en brandvakt och en underofficer.

Ekonomiska nätverk

Jacob Pacchaléns ekonomiska förbindelser kan studeras genom de två boppteckningar som gjordes med ett års mellanrum, vid den första hustruns

död i april 1793 och efter hans egen död i april 1794. Under perioden hade skuldsättningen fördubblats. Det är ändå viktigt att komma ihåg att Pacchalén själv kan ha undanhållit uppgifter 1793 och att det finns uppgifter om att saker försvunnit ur boet mellan Pacchaléns död och hans bouppteckning. Enligt bouppteckningen var närmare 300 personer skyldiga honom pengar vid hans död, medan borgenärerna endast var drygt hundra. Summan utestående skulder hade ökat från knappt 900 rdl till över 4 000 rdl under året som förflutit.

Jacob Pacchaléns nätverk var uppenbarligen starkt bland bönder i hans sannolika hemtrakt men också längre västerut i Nyland. Läget vid Tavastvägen och rätten att bedriva handel och sälja öl och brännvin, liksom att tidvis tillverka desamma, gav Pacchalén goda förutsättningar att lyckas med sin handel. Eirik Hornborg har tolkat källorna så att man i Helsingfors inte stöddes av ett besvärande majmiseri, som förvrängde handeln och trissade upp priserna, samtidigt som bönderna blev alltför fjättrade av skulder till handlande i staden.⁹¹ Pacchalén verkar ändå ha fört handel på traditionellt sätt, synbarligen både över Finska viken och med den omgivande landsbygden. Till majmiseriet hörde, förutom att erbjuda bönderna husrum, även alkoholgävor.⁹² Pacchalén behärskade med största sannolikhet finska väl, varför han hade lätt att göra affärer med bönder från det finskspråkiga Nyland, vilket kanske inte var lika lätt för t.ex. tyskspråkiga handlande, såsom Hillert, bagaren Rotger eller Penske.⁹³ Om Pacchaléns handel med bönderna uppfyller den traditionella majmiseriinstitutionens kriterier är oklart, eftersom någon längre tidsperiod inte kan täckas, men handeln hade liknande drag.

Vid hustrun Helenas död fanns det 16 personer som kan identifieras som bönder eller huvudsakliga jordbrukare bland gäldenärerna (bönder, rusthållare och torpare), följande år var de 42 stycken. Fem av dem är samma personer. Två av dem var skyldiga samma summa som året innan, två hade minskat på sin skuld och en hade ökat på sin. Summorna som bönderna var skyldiga var oftast små, 1793 mellan drygt en riksdaler och 45 riksdaler. Följande år var den största skulden under 22 rdl och flera skulder var under en enda riksdaler.

⁹¹ Hornborg, *Helsingfors stads historia* II, s. 132–133.

⁹² Matti Peltonen, 'Ölvänner och brännvinsbröder. Alkoholens roll i byteshandeln mellan bönder på den finska landsbygden under självhushållningen', *Alkoholpolitik – Tidskrift för nordisk alkoholforskning* Vol. 2 (1985), s. 83–90.

⁹³ Förutom hans något osäkra bakgrund stöder även den finska andliga litteratur som fanns i dödsboet detta antagande.

Eftersom båda bouppteckningarna är gjorda på våren kan årstiden i sig inte förklara skillnaden mellan summorna eller antalet skulder. Totalt hade böndernas skuld ökat från ca 143 rdl till ca 178 rdl under perioden. Genomsnittsskuldens storlek mer än halverades under perioden, och år 1794 var en femtedel av skulderna under en riksdaler, mot ingen så liten skuld året innan.

Antalet gäldenärer hade ökat i alla grupper och samhällsklasser under det enda året. En möjlighet är att Pacchalén p.g.a. sämre tider ansåg sig tvungen att ge mera kredit, och bedömde att han kunde det, eftersom hans ekonomi i stort sett var i balans. En annan möjlighet är att skulder av någon orsak undanhölls vid hustruns bouppteckning. Det ser också ut som om en hel del av kunderna i den Pacchalénska boden skulle ha köpt på krita, det skvallrar de många små skulderna om. Bland gäldenärerna märks särskilt militärerna som utgjorde den största enskilda identifierbara gruppen (nästan 50 personer). Deras skulder var också förhållandevis stora, åtta av dem hade skulder på över 20 rdl. Bland övriga som hade större skulder till Pacchalén kan man notera handelsmän i städer som Borgå och Fredrikshamn. Även ståndspersoner och tjänstemän fick kredit. Personer som kunde antas ha regelbundna inkomster, såsom lön av staden eller av kronan, kunde låta sina skulder stiga mer än andra.

Pacchalén hade vid sin död främst skulder förutom till staden också till handelshuset Augustin, Stadig och Trapp i Åbo och mer förmögna personer i den egna staden såsom Mattens, Etholén samt de forna kumpanerna Sven Lindqvist och slaktaren Silverberg. Den överlägset största enskilda skulden på över 1 800 rdl hade han till stadens kassa. En skuld på över 90 rdl till Eric Ericsson i Millola stöder hypotesen om släktband till rusthållet i Nummis. Jämfört med skulderna föregående år kan man konstatera att Pacchalén ökat på skulderna till samtliga tre Åbohandelsmän, vilket tyder på rätt god kredit och långvariga handelsrelationer.

Jacob Pacchaléns egendom som handelsman

Man kan också närma sig Jacob Pacchalén och hans liv utgående från livsstilen. I detta fall är den enda källan till den materiella kulturen uppgifter om hans egendom. Hemmet, hushållet och adressen avspeglar en persons ekonomiska och sociala status. Statusmarkörer i 1700-talshemmet kunde vara olika slags bekvämligheter som t.ex. dubbla fönsterglas eller kakelugnar. Stenhus var vid denna tid ovanliga i Helsingfors, trots att man gärna hade sett att sådana byggdes av både status- och säkerhetsskäl. För en borgare eller

handlande var ett stort hus med rödmyllade ytterväggar på en god adress eller åkdon som syntes utåt signaler för förmögenhet. Inomhus var det möbler och husgeråd, medan markörer av mer personligt slag var kläder och smycken. Året efter att Pacchalén och Helena Bergman gift sig, köpte Pacchalén en gård vid Tavastgatan med en halv tomt jämte hus, mellan auktionskassören Lindbergs och den s.k. Tanniska tomten värd 400 dl, av dykeriuppsyningsman Hindrich Stenmans änka Juliana Bernström.⁹⁴ Vid en senare brandsyn framkommer att tomten hade nummer 61 i västra kvarteret och var rätt stor.⁹⁵ Åtta år senare köpte han sedan en annan fastighet, tomt nummer 76 i norra kvarteret där det stod en förfallen byggnad. Den tomten användes som odlingsmark.

Tavastgatan var stadens andra huvudgata. Den ledde från torget norrut i riktning mot Tavasttull vid den dåvarande Långa bron. Det var längs Tavastgatan bönderna norrifrån forslade sina produkter till torget. Det var alltså ett bra läge med tanke på att kapa åt sig bönders lass innan de hann till torget, vilket var otillåtet men inte oerhört. Gatans sydligaste del motsvaras av nuvarande Snellmansgatans södra parti. Ungefär vid nuvarande Kyrkogatan gjorde Tavastgatan en bukt mot öster för att kringgå den klippiga terräng där Finlands bank och Riksarkivet långt senare har uppförts. Gatan löpte över västra delen av nuvarande Ständerhustomten och genom det norr därom liggande kvarteret samt svängde bortom nuvarande Estnäsgatan något åt väster i riktning mot Tavasttull vid Långa bron.⁹⁶ Tomten låg i västra kvarteret, alltså till vänster om man gick norrut längs Tavastgatan, intill auktionskassören Johan Lindbergs gård.⁹⁷ År 1791 omnämns att borgaren Fredrich Wijkholm, gift med Petter Tanbergs⁹⁸ änka Anna Bergström, på auktion för länge sedan köpt den s.k. Tanninens halva gård (efter Hindrich Tanninen/Tanberg död 1766), belägen mellan Mattens och Pacchaléns gårdar. I bouppteckningen sägs åter att Pacchaléns grannar var handelsmannen Forsström och borgare Wijkholm.

⁹⁴ Protokoll 14.9.1776, HSA, MA Ca:82.

⁹⁵ Brandsynsprotokoll 15.8.1777, HSA, MA, Cb:80. I bouppteckningen 1794 uppges grannarna vara handelsmannen Forsström och bagaren Wijkholm.

⁹⁶ Hornborg, *Helsingfors stads historia* II, s. 358–359.

⁹⁷ Protokoll 14.9.1776, HSA, MA, Ca:82.

⁹⁸ 24.2.1779 stod Jacob Pacchalén som vittne då Petter Tanbergs dotter döptes. RA, FSH, Mikrofilm KK15.

På 1770-talet fanns det redan gårdar med bostadshus i två våningar längs Tavastgatan. År 1777 hade t.ex. hökaren Gustaf Gardberg fått rätt att höja sitt envåningshus med en våning. Och 1780 ansåg magistraten att byggnader som uppfördes vid de större gatorna borde vara tvåvåningshus.⁹⁹ Under 1781 gjordes reparationer och förbättringar på själva gatan. I augusti bortsprängdes bergsklackar som gjort gatan svårframkomlig.¹⁰⁰ Tavastgatan var viktig för stadsborna också för att den användes då man tog sig till den Tackolinska kvarnen som låg uppe på berget. Exakt hur den Pacchalénska gården såg ut är okänt. Källorna talar endast indirekt om detta. År 1783 pågick i alla fall byggnadsarbeten också på den Pacchalénska gården. Borgmästare Alftan hade deltagit i en syn och gav tillkänna i magistraten att den byggnad som borgaren och slaktaren Jacob Pacchalén nyuppfört på Tavastgatan funnits bli ”ganska irreguljar så wida Gatan uti sin sträckning å enda änden utgiör siutton men å andra sidan femton alnar”, varför borgmästaren reserverade sig för allt ansvar vilket också antecknades i protokollet.¹⁰¹ Huset verkar ändå ha varit rätt stort och den oregelbundna formen eller placeringen, som tydligt stred mot stadens ideal, berodde sannolikt på Tavastgatans gamla karaktär av landsväg i utkanten av staden, varför kvarterens och tomternas form bröt mot det eftersträfvade rutmönstret. Men det förrättades en del grundligare syner i staden, som kan belysa frågan om gårdens utseende.

En syn och värdering av handelsmannen Anders Byströms hus vid Stora gatan vid hörnet av Glogatan, som hörde till de större i staden, förrättades i samband med en ansökan om brandförsäkring 1783. Enligt den fanns en huvudbyggnad uppförd av granvirke i två våningar, 33 ½ aln lång, 10 alnar bred och 10 alnar hög till takkanten. I nedre våningen fanns portluder, en krambod med disk, hyllor och fack, målade dörrar och fönster och målade papperstapeter på väggarna, en farstu inåt gården, ett förmak, inrett på samma sätt som kramboden, samt en tapetserad kammare. I övre våningen fanns farstu, rymlig sal med sex stora fönster, spegeldörrar och tapeter samt förmak och kammare. Intill denna byggnad låg en mindre och mot Glogatan ett långt, äldre envåningshus. Dessutom fanns en hel mängd ekonomibyggnader.¹⁰² Så här bodde en förmögnare handelsman. Den Stenströmska gården på Fiskarebacken på Skatudden, som var en anspråkslösare stadsdel, utgjor-

⁹⁹ Hornborg, *Helsingfors stads historia*, s. 346.

¹⁰⁰ Hornborg, *Helsingfors stads historia*, s. 348.

¹⁰¹ Protokoll 31.7.1783, HSA, MA, Ca:89.

¹⁰² Hornborg, *Helsingfors stads historia* II, s. 346.

des i sin tur av ett brädfodrat boningshus med fyra rum och farstu mellan de båda kammarparen, ett litet hus med ett rum, en sjöbod, en förfallen bastu med brygghus samt ett vedlider. På gården fanns en brunn och tre frukt bärande äppelträd.¹⁰³

Pacchaléns gård kan tänkas ha varit ett mellanting mellan de två ovan nämnda. Utgående ifrån de uppgifter som finns att tillgå om den verkar det som om boningshuset 1794 endast hade en och en halv våning, d.v.s. en bottenvåning och en vind. Det framkommer i magistratsprotokollen från konkursrättegången där Pacchaléns piga Maria omnämner dräll, enkelt tyg, som tagits från vinden.¹⁰⁴ Artilleristen Fromén vittnade i sin tur om fem lispund risgryn som förvarats på vinden,¹⁰⁵ medan madame Penske, Dorothea Charlotta Penskes mor, som hade tvättat den dödes orena linnekläder, berättade hur hon hängt dem på tork på stora vinden och dessutom flyttat kläder och andra persedlar på lilla vinden som var försedd med ett lås.¹⁰⁶ Ingenting i vittnesmålen förtäljer om det fanns en bebodd våning mellan bottenplanet och vinden.

Gården hade minst två bodar, en gatbod, som pigan Johanna Henriksdotter nämner i ett protokoll¹⁰⁷ och som antagligen var Pacchaléns försäljningsbod, och en bod på gården. Möjligen hade gatboden en vind eftersom Fromén berättar att risgryn, ärtor och stärkelse burits ned från krambodsvinden till boden på gården.¹⁰⁸ Johan Gottfrid Penskes dräng Söderberg nämner i sin tur bodförstugan eller betjäntens rum vid gatan, därifrån Pacchaléns folk hämtat en läckerbit åt honom, efter husbondens död(!).¹⁰⁹ Slutligen nämner Maria Mattsdotter ett stall därifrån drängen Lindström enligt henne tagit selar och burit bort dem ”genom lilla parken, åt backen”.¹¹⁰ Troligen var gården avskärmad från gatan med ett plank, där det inte fanns byggnader. Den kan ha varit rödmyllad. Pacchalén ägde en hel del åkdon som åtminstone delvis säkerligen förvarades i vagnsboden och tre hästar i stallet. Han hade också mer än ett dussin svin, som möjligen funnits på gården, liksom fåren åtminstone under vintern.

¹⁰³ Hornborg, *Helsingfors stads historia* II, s. 246.

¹⁰⁴ Maria Mattsdotter i protokollet 18.6.1795, s. 425 f, HSA, MA, Ca:101.

¹⁰⁵ Fromén i protokollet 3.6.1795, HSA, MA, Ca:101.

¹⁰⁶ Mme Penske, i protokollet 3.6.1795, HSA, MA, Ca:101.

¹⁰⁷ Johanna Henriksdotter i protokollet 18.6.1795, HSA, MA, Ca:101.

¹⁰⁸ Fromén i protokollet 3.6.1795, HSA, MA, Ca:101.

¹⁰⁹ Söderberg i protokollet 3.6.1795, HSA, MA, Ca:101.

¹¹⁰ Maria Mattsdotter i protokollet 18.6.1795, HSA, MA Ca:101.

Hos Pacchaléns arbetade då bouppteckningen efter handelsmannen gjordes också en bokhållare och en bodbetjänt samt en korpral Anders Norman, vars son Jacob Johan paret Pacchalén stått som fadder för redan i december 1783. Vid denna tid bodde man ju vanligen i samma hushåll och det är möjligt att korpralen ursprungligen inkvarterats hos Pacchaléns och sedan börjat arbeta för dem. Dessutom framkommer att det också arbetade flera kvinnor i hushållet, av vilka åtminstone en, Christina Lindahl, uttryckligen jobbat vid bränneriet.

I huset fanns en grön ståndsäng, alltså en fristående säng, en blåmålad utdragbar säng och en tätsäng. Dessutom fanns en kanapé med tageldynor och rutigt tyg och en brun- och en blåmålad soffa som man kanske kunde sova på. Det fanns påfallande många stolar och en del små bord, som kunde komma till användning då man tog emot gäster, kanske betalande kunder. Även ett stort antal tallrikar av tenn fanns i huset. De flesta möblerna var brun- eller blåmålade. Saker kunde förvaras i skåp eller kistor. I hemmet fanns också tre släktporträtt, ett väggur, två andra tavlor och en stor spegel och fyra spegellampetter, alla värdefulla föremål. Om man kan sluta sig till något utgående från den ordning möblerna är upptecknade i bouppteckningen, verkar det som om huset delats in i salar eller förmak, kök och sedan ett särskilt arbetsrum där det stått skrivpulpeter och en del saker med anknytning till handeln.

I huset både rostades, maldes och kokades det kaffe, av kärnen att döma. Tre par gardiner finns också upptagna i bouppteckningen efter Jacob Pacchalén. På vintern kunde Pacchalén ta på sig någon av sina fårskinnspälsar eller vargskinnspälsen och sina vargskinnshandskar. På huvudet hade han kanske sin lilla lädermössa med hillerskinnsbräm. Han ägde också en gotlandströja och två röda filtmössor och en svart läderjacka. Han ägde många par skor och stövlar. För festligare tillfällen hade han peruk och ett spanskt rör med silverknopp och kanske sin gröna eller gredelina frack. Som medlem av borgargardet hade han muskedunder och två pistoler. Till vapenarsenalen hörde också två sablar och tre värjor.

Den Pacchalénska gården var högst antagligt en mycket livlig gård, där det under många år serverades mat och dryck, åtminstone åt de landsbor som kom till staden med sina varor. I boden handlade många av invånarna i grannskapet sina förnödenheter, och de fick vid behov köpa på kredit. I huset fanns mycket folk och man samlades där för möten. Det var alltså en viktig plats i staden och man kan sluta sig till att Jacob Pacchalén också var en an-

sedd person. Bland grannskapets invånare valde man också sina dopvittnen och umgänget var troligen ganska nära. Vardagen var ändå inte alltid rosig, brodern Gabriels öde kunde ständigt fungera som en påminnelse om att affärer också kan sluta dåligt.

Karriär och nätverk för en handlande i 1700-talets Helsingfors

Jacob Jacobsson Pacchaléns väg från nyländsk rusthållarson till handelsman i Helsingfors berättar om många drag i det sena 1700-talets Helsingforssamhälle. För det första var en sådan karriär möjlig och det fanns utrymme för social mobilitet, åtminstone till en viss gräns. Det var ändå sannolikt helt avgörande att ha minst en relation bland stadens handelsmän för att kunna få utbildning och behövliga rekommendationer. Men Jacob Pacchalén klarade sig också tack vare egen initiativrikedom, inte minst vad gällde det mindre borgerskapets öl- och brännvinshandel. Han vann också snabbt det övriga borgerskapets förtroende och kunde alliera sig med andra ”halvstora” aktörer i staden såsom gästgivarna Hillert och Penske. Hans framgång var inte enbart beroende av brodern, eftersom hans karriär fortsatte uppåt också efter dennes konkurs. Trots att Jacob Pacchalén gjorde en bra karriär, hotades också han av ekonomiska svårigheter, fast han inte lät sina egna skulder bli för stora. Det hotet bestod i risken för skeppsbrott, ett hot som förverkligades då Jehua sjönk.

Bland kollegorna fanns också sociala problem, i slaktaren Remanders familj pågick länge svåra gräl, och äktenskapet upplöstes slutligen.¹¹¹ Och gång på gång grusades Jacob Pacchaléns förhoppningar om att få se barn växa upp, då de små rycktes bort en efter en. Men han var en ansedd man, som på kort tid avancerat från boddräng till stadsäldste och från mindre borgare till handelsman. De fadderskapsrelationer där han och hans hustru var delaktiga avspeglar mycket väl hans sociala avancemang.

En jämförelse mellan fadderskapsrelationerna och de ekonomiska skuldförbindelserna vid handelsman Jacob Pacchaléns bouppteckning ger vid handen att överlappningarna är överraskande små. Apotekaren Elg, vid vars sons dop fru Pacchalén varit vittne i mars 1775, hade en skuld på knappt 30 rdl, borgaren Sven Lindqvist en större skuld på 102 rdl medan stadsfiskalen Sennelin var skyldig en mindre summa vid bouppteckningen 1794. Å andra sidan hade Sven Lindqvist enligt samma dokument en större fordran. He-

¹¹¹ Magistratens protokoll 1777 och framåt, MA, HSA och kyrkans historiebok för 1781, RA, FSFH, 1 CA:4.

lena Pacchalén hade varit dopvittne hos Lindqvists och männen hade haft gemensamma affärer. Även skräddaren Strömberg var skyldig knappa 4 rdl, borgaren Ottenius 6 skilling och besökaren Antrovius dryga 2 rdl. Den forne slaktarkollegan Remander var skyldig drygt två riksdaler. Hillerts sterbhus var också skyldigt drygt 37 rdl. Bland Pacchaléns borgenärer märks dopvittnena Carl Etholén med en fordran på knappt 150 rdl, Engström och Enning och apotekare Dahm, samt svågern Penskes gamla fordran, alltså rätt så små summor. Men överlag var de ekonomiska nätverken mycket större, inte minst geografiskt. Faddrarna valdes ur den närmaste levnadskretsen och grannskapet, eventuellt med ett tillägg av någon välvillig beskyddare, medan ekonomiska transaktioner var ett vidare och lösare nätverk. Ibland kan ändå fadderskap ha ingåtts som en sorts politisk eller taktisk sympatityttring.

Kreditrelationer var på 1700-talet uppbyggda kring personliga nätverk. Att vara kreditvärdig innebar att andra hade förtroende för en som person, och den trovärdigheten bottnade i sin tur i de nätverk man ingick i, med familjen som ett av de främsta. Kredit var också förknippad med det personliga namnet och ryktet. Det allmänna ryktet eller anseendet var i sin tur avgörande när det gällde att skapa nya affärskontakter med i övrigt okända personer, och var då den enda kredituppgift som fanns att tillgå. Här var familjens roll central. Släktingars kreditrelationer påverkade ens eget anseende och kredit. Bankruttörer i familjen påverkade hela familjenätverkets och också de övriga kreditorernas kreditvärdighet.¹¹² Gabriel Pacchalén utgjorde alltså en del av Jacob Pacchaléns kreditvärdighet. Broderns misslyckanden påverkade därmed Jacob Pacchaléns kredit och därför kan hans lån för att bistå denne betraktas även som en investering i den egna kreditvärdigheten. Jacob Pacchalén investerade ekonomiskt kapital för att vinna socialt kapital. Det är svårt att överskatta den ekonomiska betydelsen ”familjen”, ”namnet” och anseendet hade på 1700-talet. Den var guld värd men går inte enkelt att mäta i pengar. Här framgår betydelsen av att införa socialt kapital som begrepp i undersökningen av 1700-talets handelsverksamhet.

¹¹² Klas Nyberg, ”Jag existerar endast genom att äga kredit”. Tillit, kreditvärdighet och finansiella nätverk i 1700-talets och det tidiga 1800-talets Stockholm, Mats Berglund (red.), *Sakta vi gå genom stan. Stadshistoriska studier tillägnade Lars Nilsson den 31/5 2005*, Skrifter utgivna av Stockholms stad 176, s. 187–191; Müller, *The Merchant Houses of Stockholm*, s. 37–38; Ågren, *Köpmannen i Stockholm*, s. 119–122.

Ekonomi, kultur och jämlikhet

Teman i svensk politik i invandrarfrågor decennierna efter andra världskriget

ULF MÖRKENSTAM

Inledning

Under den första halvan av 1900-talet fördes i Sverige en mycket restriktiv invandringspolitik.¹ I den politiska diskussionen formerades en tydlig argumentativ struktur där bevarandet av nationen – i termer av ekonomi, kultur och säkerhet – utgjorde en självklar och explicit normativ kärna. Lagstiftningen förklarades och rättfärdigades utifrån föreställningen att en ökad invandring utgjorde ett hot mot ett välordnat svenskt samhälle och nationens ekonomiska välmående.² Detta synsätt sammanfattas väl i en offentlig utredning 1945, där den mer generösa flyktingpolitik som förts under kriget förklarades vara av tillfällig karaktär: ”Den svenska arbetskraften bör äga företräde till arbete i Sverige [... och vi bör icke] behålla sådana flyktingar, som med hänsyn till deras personliga egenskaper icke kunna anses önskvärda i vårt land.”³ Inte långt efter andra världskrigets slut förefaller dock detta synsätt avlägset. Den ekonomiska utvecklingen hade ”vida överträffat för-

¹ Det svenska Vetenskapsrådet (VR) har finansierat det projekt, av vilket denna uppsats är en del. Jag vill tacka Kristina Boréus, Anders Hellström, Jussi Kurunmäki och Maria Wendt för goda synpunkter på tidigare versioner av denna text.

² Ulf Mörkenstam, ”Önskvärda och icke önskvärda folkelement”. Den normativa argumentationen i svensk invandringspolitik 1900–1950’, *Historisk tidskrift för Finland* 91 (2006:3), s. 317–319. Se också Tomas Hammar, *Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932* (Stockholm 1964), s. 363–382.

³ SOU 1945:1, *Betänkande med förslag till utlänningslag och lag angående ombändertagande av utlämning i anstalt eller förläggning*, s. 66–67.

väntningarna” och därmed ”medfört ett avsevärt ökat utrymme för en allmän standardstegring”.⁴ Och med denna ekonomiska expansion var behovet av arbetskraft stort och ansågs bäst kunna tillgodoses genom invandring. ”Vårt land [...] har numera blivit ett invandringsland”, som det anfördes i en proposition 1954.⁵

Tiden efter kriget beskrivs ofta i termer av att Sverige hade tagit ”klivet in i en ny invandringspolitisk epok”.⁶ Den svenska invandringspolitiken hade gått ”in i en ny fas av liberalisering” till följd av att det ”rädde ett strukturellt efterfrågeöverskott på arbetskraft”.⁷ Arbetskraftsinvandringen tog därför fart under 1950-talet, då drygt 256 000 personer invandrade till Sverige.⁸ Vid sidan av dessa nya ekonomiska förutsättningar för politiken framhävs också ofta att politikens normativa grund förändrades. Efter kriget etablerades jämlikhet allt mer som ett centralt värde i svensk samhällsdebatt, och i en invandringspolitisk kontext innebar detta ideal att invandrade gradvis kom att inkluderas i den allmänna politiska målsättningen om en ökad social och ekonomisk jämlikhet.⁹ I den svenska välfärdsstat som nu utvecklades – med en generell välfärdspolitik som en central del av ”den svenska modellen” – skulle invandrare behandlas lika.¹⁰ Den definitiva institutionaliseringen av denna förändringsprocess brukar vanligtvis tillskrivas det beslut som fattades av riksdagen 1975 om de explicita målen för den svenska invandrapolitiken: jämlikhet, valfrihet och samverkan. I och med dessa mål etablerades det i Sverige – som ett av de första länderna i världen – ”en ny och relativt radikalt genomgripande invandrapolitik med det klart uttalade syftet att förvandla Sverige till ett ’flerspråkigt, mångkulturellt’ land [...]”.¹¹ Kort sagt, invand-

⁴ SOU 1951:30, *Ekonomiskt långtidsprogram 1951–1955*, s. 14.

⁵ Prop 1954:41, *med förslag till utlänningslag*, s. 60.

⁶ Nils Öberg, *Gränslös rättvisa eller rättvisa inom gränser?* (Uppsala 1994), s. 10.

⁷ Christer Lundh & Rolf Ohlsson, *Från arbetskraftsimport till flyktinginvandring* (Stockholm 1999), s. 12, 55. Se även Christer Lundh, *Invandringen till Sverige* (Stockholm 2005), s. 23–29; Joachim Nelhans, *Utlänningen på arbetsmarknaden* (Lund 1973), s. 46–89.

⁸ Se Eskil Wadensjö, *Immigration och samhällsekonomi* (Lund 1973), s. 19, 29.

⁹ Se t.ex. Lars-Erik Hansen, *Jämlikhet och valfrihet. En studie av den svenska invandrapolitikens framväxt* (Stockholm 2001), s. 46–94. För ett liknande resonemang, se även Carl Dahlström, *Nästan välkomna. Invandrapolitikens retorik och praktik* (Göteborg 2004), s. 83–95.

¹⁰ Se t.ex. Karin Borevi, *Välfärdsstaten i det mångkulturella samhället* (Uppsala 2002), s. 77–96; Maritta Soininen, ”The ”Swedish Model” as an Institutional Framework for Immigrant Membership Rights’, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 25, No. 4, October 1999.

¹¹ Hansen, *Jämlikhet och valfrihet*, s. 208.

rarpolitiken hade utformats till en ”mångkulturell politik”,¹² eller åtminstone framhävdes mångkulturalism som mål i ”[d]en statliga invandrapolitiska retoriken”.¹³

Det övergripande syftet med denna uppsats är att studera om, och i så fall hur, den normativa grunden för den svenska politiken i invandningsfrågor förändrades de första decennierna efter det andra världskriget, 1946–1976. Huvudargumentet i uppsatsen är att detta brott i politiken – mellan ett före och ett efter andra världskriget – inte är så entydigt, utan att vi parallellt med denna förändrade politik också återfinner en tydlig kontinuitet. Studerar vi den normativa argumentation som förklarar och rättfärdigar politikens utveckling decennierna efter det andra världskriget fördes den nämligen fortfarande i stor utsträckning utifrån samma teman som dominerade i diskussionen under första halvan av 1900-talet: ekonomi och kultur. Dessa teman gavs dock i denna nya historisk-politiska kontext ett nytt innehåll, och man kan urskilja ett nytt tema, jämlikhet. Vilka normativa argument förklarade och rättfärdigade den förda politiken efter kriget? Vilka normativa värden stod emot varandra? Hur såg den normativa grunden för denna nya ”mångkulturella” politik ut?

Material och tillvägagångssätt

I dag diskuteras politiken i invandrarfrågor ofta utifrån tre åtskilda men nära sammanhängande områden inom politiken: invandnings-, invandrar- (eller som det sedan 1998 officiellt betecknas, integrationspolitik) och flyktingpolitik. Invandningspolitiken som specifikt politikområde reglerar utlänningars rätt att komma till och vistas i Sverige, invandrapolitiken berör de åtgärder som vidtas av staten för att införliva, eller integrera invandrare (och deras barn) i det svenska samhället och flyktingpolitiken handlar om regler för flyktingars rätt att inkomma och vistas i landet, samt om de åtgärder ett land vidtar specifikt för att bistå människor som tvingats fly från sina hemländer. Decennierna efter det andra världskriget var det dock inte utifrån denna uppdelning som diskussionen fördes. I stället diskuterades invandnings-, invandrar- och flyktingfrågor inom samma diskurs – diskursen om invandrare – och

¹² Borevi, *Välfärdsstaten*, s. 96.

¹³ Dahlström, *Nästan välkomna*, s. 94. Se även Tomas Hammar, 'Sweden', i Hammar (red.), *European Immigration Policy. A Comparative Study* (Cambridge 1985), s. 35; Charles Westin, 'Om etnicitet, mångfald och makt', i Mehrdad Darvishpour & Charles Westin (red.), *Migration och etnicitet. Perspektiv på ett mångkulturellt Sverige* (Lund 2008), s. 43.

i linje med det görs därför heller ingen analytisk distinktion mellan invandrings-, invandrar- och flyktingpolitik i denna studie. Däremot visar analysen hur denna åtskillnad gradvis växer fram i den politiska diskussionen under denna tid – med försök att finna olika normativa grundvalar för dessa skilda politikområden – explicit i formuleringen av en invandrapolitik som skiljs från invandringpolitiken men kanske endast antydd i flyktingfrågan.¹⁴

Eftersom syftet med denna studie är att studera politikens normativa grund, utgår min analys huvudsakligen från offentligt tryck, särskilt utredningar, propositioner och lagtext. Utredningar och propositioners formaliserade karaktär och position som förarbeten till lagstiftning gör att de måste betraktas som auktoritativa utsagor i diskursen. De legitimerar, d.v.s. både förklarar och rättfärdigar, en viss typ av politik, eller vissa specifika åtgärder.¹⁵ Konsekvenserna av mitt val av material är att enskilda aktörer marginaliseras i analysen, särskilt de som verkar i en mer allmän offentlig debatt. Samtidigt är det värt att i detta sammanhang notera att det i ett historiskt perspektiv har rått en mycket stor partipolitisk samstämmighet om politiken i invandrarfrågor, vilket inte minst illustreras av riksdagsbeslutet om invandrapolitiken 1975, som fattades av en enhällig riksdag.¹⁶ Visserligen satt socialdemokraterna (SAP) i regeringsställning under hela den studerade tidsperioden – om än större delen utan egen majoritet – och hade därmed möjligheten att konsekvent och kontinuerligt utforma politiken. Trots detta kan den svenska politiken i invandrarfrågor inte sägas vara specifikt socialdemokratisk, frågan var helt enkelt inte partipolitiskt ”politiserad”.¹⁷ Vid sidan av partipolitiken

¹⁴ Flyktingpolitiken under denna tidsperiod diskuteras t.ex. i Christina Johansson, *Välkomna till Sverige? Svenska migrationspolitiska diskurser under 1900-talets andra hälft* (Malmö 2005); Anders Svensson, *Ungrare i folkhemmet. Svensk flyktingpolitik i det kalla krigets skugga* (Lund 1992).

¹⁵ Se t.ex. Ulf Mörkenstam, *Om ”Lapparnes privilegier”. Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997* (Stockholm 1999), s. 61–63. Jfr också t.ex. Kerstin Jacobsson, *Så gott som demokrati. Om demokratifrågan i EU-debatten* (Umeå 1997), s. 325; Bo Rothstein, *Vad bör staten göra?* (Stockholm 1994), s. 208–209.

¹⁶ Se t.ex. Dahlström, *Nästan välkomna*, s. 73–79; Hammar, ’Sweden’, s. 31, 33, 45; Hansen, *Jämlikhet och valfrihet*, s. 204–206; Marie Demker & Cecilia Malmström, *Ingenmansland? Svensk immigrationspolitik i utrikespolitisk belysning* (Lund 1999), s. 75–76.

¹⁷ Närmar vi oss nutid ser vi hur frågan för första gången på allvar politiserades i en valrörelse 1991 med Ny Demokratis inträde på den politiska arenan, för att sedan återigen ”avpolitiseras”. Sedan Folkpartiets nya linje i invandrapolitiska frågor i början av 2000-talet har dock dessa frågor blivit alltmer centrala och särskiljande i den partipolitiska debatten. Se t.ex.

har det dock sedan lång tid tillbaka funnits tydliga intressekonflikter i frågan, där den mest centrala skiljelinjen är den mellan arbetsgivarorganisationer och fackföreningsrörelsen.

I det följande rekonstrueras jag genom en kronologisk studie de föreställningar som dominerar i den svenska politiken i invandrarfrågor. Politiken studeras som en diskurs, d.v.s. som ett system av språkliga utsagor som hålls samman och avgränsas av utsagor som tillhör samma system. För att erhålla mening måste en utsaga relateras till andra språkliga utsagor och diskursen ordnas kring vissa för givet tagna utsagor. Med Michel Foucaults ord: de ”olika retoriska scheman enligt vilka man kan kombinera grupper av utsagor (det sätt varpå beskrivningar, deduktioner, definitioner länkas samman, i en svit som karakteriserar en texts arkitektur).”¹⁸ Dessa retoriska scheman gör den politiska diskussionen meningsfull, eftersom de utgör en gemensam förståelsegrund för aktörerna i debatten.¹⁹ Mer konkret sker analysen i stor utsträckning utifrån hur den centrala problematiken formulerades, hur orsakerna till problemen beskrevs och utifrån vilka olika lösningar som förespråkades.²⁰ Stor vikt fåsts vid de olika föreställningar om de invandrade som dominerade i den offentliga politiken. I den argumentation som förs i invandrarfrågor är nämligen utlänningen, eller invandraren, i sig det centrala kunskapsobjektet och den politik som föreslås är därför omöjlig att legitimeras utan en specifik föreställning om utlänningar/invandrare.²¹ I svaret på frågorna om vem som skall få inkomma och vistas i landet och varför, och vem som skall åtnjuta vilka statliga åtgärder och varför, framträder den normativa grunden för svensk politik i invandrarfrågor.²² Det är särskilt viktigt att uppmärksamma de utsagor som var normgivande i diskursen och gav kriterier för vad som inkluderades och var centralt, respektive vad som exkluderades och var mar-

Kristina Boréus, *Diskrimineringens retorik. En studie av svenska valrörelser 1988–2002*, SOU 2006:52 (Stockholm 2006). Detta har också accentuerats de senaste åren i och med att Sverigedemokraterna fått ett allt större utrymme i den offentliga debatten och sedan valet 2010 sitter i riksdagen.

¹⁸ Michel Foucault, *Vetandets arkeologi* (Staffanstorps 1972), s. 66.

¹⁹ Michel Foucault, *Diskursens ordning* (Stockholm 1993), s. 7–15.

²⁰ Se t.ex. Carol Bacchi, *Women, Policy and Politics: the Construction of Policy Problems* (London 1999), s. 35–49; Mörkenstam, *Om ”Lapparnes privilegier”*, s. 55–58. Jfr också t.ex. James Tully, *Strange Multiplicity. Constitutionalism in an Age of Diversity* (Cambridge 1995), s. 35.

²¹ Jfr Foucault, *Vetandets arkeologi*, s. 48–58.

²² Jfr Mörkenstam, *Om ”Lapparnes privilegier”*, s. 42–51.

ginellt, liksom hur ett mått av aktualitet konstituerades – ”nödvändigheten” – vilket rättfärdigade att åtgärder vidtogs.²³

De problem, orsaker och lösningar som diskuterades efter krigsslutet var dock inte enbart beroende av det dagspolitiska läget, utan tidigare förd politik och gällande lagstiftning var både möjliggörande och begränsande för de politiska förslag som initierades. Hur såg politikens normativa grund ut när Sverige blev ett ”invandringsland”?

Nya förhållanden, ny invandringspolitik?

Under den första halvan av 1900-talet var den återkommande föreställningen om att invandringen hade ökat (eller skulle komma att öka) central i den politiska debatten. Som det exempelvis beskrevs i slutet av 1920-talet, förutsattes Sverige vara ett mycket attraktivt land för utlänningar, eftersom invandraren i ”hemlandet icke hava en löne- och levnadsstandard motsvarande de svenska arbetarnas och affärsanställdas [...]”.²⁴ När denna förväntade invandring diskuterades som ett praktiskt politiskt problem bedömdes en reglering av invandringen, liksom en kontinuerlig utvidgning och skärpning av lagstiftningen nödvändig, oavsett hur stor den faktiska invandringen var. Och argumenten för det uttrycktes tydligt i en riksdagskrivelse 1907: en invandringslag borde utarbetas så snart som möjligt, vilket ”hindrade invandring och bosättning här af sådana individer, hvilka kunde befaras komma att utöva en moraliskt och ekonomiskt skadlig inverkan på det svenska folket”.²⁵ I diskussionen kring invandringslagarna formerades en tydlig argumentativ struktur med nationen som en explicit normativ grund. Och den kan sammanfattas i tre återkommande teman: ekonomi, kultur och säkerhet. Detta retoriska nav i invandringspolitiska frågor bidrog under 1900-talets första hälft till att skapa en bild av utlänningar och invandring som i grunden problematisk. De betraktades inte som en tillgång för nationen i ljuset av den framåtsträvande moderniseringsprocess som ansågs ha påbörjats, utan som ett hot: de var ”icke önskvärda”.²⁶

²³ Foucault, *Vetandets arkeologi*, s. 61.

²⁴ Prop 1927:198, *med förslag till lag om utlännings rätt att här i riket vistas*, s. 31.

²⁵ Riksdagens skrivelse nr 33 1907, *med begäran om framläggande af förslag till en invandringslag*, s. 5.

²⁶ För en utförlig analys av dessa teman i svensk invandringspolitik under 1900-talets första hälft, se Mörkenstam, ”Önskvärda och icke önskvärda folkelement”.

När en ny utlänningslag diskuterades åren efter andra världskriget ansågs existerande regelverk i grunden tillfredsställande, med sina två centrala syften, att ”både fylla behovet av ett varaktigt system för att avlägsna kriminella eller eljest asociala utlänningar och bilda underlaget för en med de ekonomiska konjunkturerna sammanhängande utlänningspolitik.”²⁷ Detta skulle även framledes vara kärnan i politiken, anfördes det. Den första utlänningslagstiftningen efter kriget, 1954 års *Utlänningslag*, var också i det närmaste identisk med föregående lagstiftningar på området (vilket också vid ett flertal tillfällen framhölls som goda argument för denna lagstiftning).²⁸ I denna nya historisk-politiska kontext var dock avståndstagandet från nazism och rasism tydligt. Exempelvis avfärdades lagstiftningens tidigare grund för avvisning och utvisning, att utlänning är ”zigenare”, bestämt: ”En dylik, allenast på tillhörigheten till viss ras grundad diskriminering av en utlänning kan [...] inte anses överensstämma med svensk rättsuppfattning [...] Några särregler skola alltså icke gälla för zigenare utan de skola behandlas på samma sätt som andra utlänningar.”²⁹ Samtidigt betonades dock att möjligheten att avvisa ”zigenare” redan vid gränsen egentligen bestod, om det fanns ”skäligen anledning antaga att en zigenare ej kommer att försörja sig genom ärligt arbete utan t.ex. med spådom, signeri e.d. [...]”.³⁰

Politiken handlade således fortfarande, liksom under första halvan av 1900-talet, om att hindra icke önskvärda utlänningar att komma in i landet och att ”bevara den svenska arbetsmarknaden åt inhemsk arbetskraft”, men det viktiga – och delvis motstridiga – tillägget gjordes nu att politiken också hade ”att reglera tillströmningen av utländsk arbetskraft och leda den till de yrkesområden, där den bäst behövs”.³¹ Att utländsk arbetskraft ”ström-

²⁷ Prop 1954:41, s. 62.

²⁸ Se SFS 1954:193, *Utlänningslag*.

²⁹ SOU 1951:42, *betänkande med förslag till utlänningslag m.m.*, s. 191. I detta sammanhang är det värt att påminna om att romers medborgarstatus officiellt erkändes av socialministern först 1952. Detta förändrade synsätt måste ses i ljuset av att kritiska röster hade höjts mot att romer före kriget konsekvent hade inordnats i kategorin utlänningar. Många var faktiskt födda i Sverige, eller hade varit så länge i landet att de *de facto* borde betraktas som svenska medborgare. Se Norma Montesino Parra, *Zigenarfrågan. Intervention och romantik* (Lund 2002), s. 117–120.

³⁰ SOU 1951:42, s. 191. Någon helt ny syn på romer kom heller inte till uttryck när ”åtgärder för zigenarnas anpassning till samhällslivet” diskuterades i mitten av 1950-talet. Se SOU 1956:43, *Zigenarfrågan*, s. 7.

³¹ SOU 1951:42, s. 57.

made till” ansågs nämligen vara av stor vikt, eftersom den svenska industrin befann sig i en bestående högkonjunktur, samtidigt som ”åldersfördelningen i vårt land är ogynnsam” och då borde det ”vara av stort intresse att yngre yrkeskunnig utländsk arbetskraft känner sig väl tillrätta i vårt land.”³² Denna ”kris i befolkningsfrågan” var ingen ny politisk fråga i Sverige. Vid sekelskiftet 1900 betraktades exempelvis emigrationen som ett av de mest centrala problemområdena i svensk politik till följd av att drygt en miljon svenskar beräknades ha utvandrat mellan åren 1851 och 1900.³³ Under 1930-talet väcktes frågan på allvar igen, i en debatt där Alva och Gunnar Myrdals klassiska bok i frågan, *Kris i befolkningsfrågan* (1935), utgjorde både start- och skrämkkott i debatten.³⁴ Och när befolkningsfrågan sammankopplades med invandringspolitiken före andra världskriget, bedömdes läget vara sådant att Sverige inom en snar framtid kunde komma att bli beroende av arbetskraft från utlandet.³⁵ En ökad invandring som lösning på befolkningsfrågan var dock aldrig ett reellt alternativ. I Befolkningskommissionens slutbetänkande 1938 anfördes exempelvis att det ”vore att uppgiva det mest väsentliga i en positiv befolkningspolitik, nämligen den svenska folkstammens vidmakthållande” och ingen ”lärer väl [...] finnas, som ej helst ser, att vårt eget svenska folk väsentligen självt löser sina ekonomiska och kulturella framtidsuppgifter.”³⁶

En lösning i denna senare riktning föreslogs också de första åren efter kriget, när särskilt (gifta) kvinnor, men också äldre och handikappade, ansågs vara en viktig inhemsk ”arbetskraftsreserv” som måste tillvaratas bättre. Invandring och ”rekrytering av utländsk arbetskraft” ansågs i och för sig vara en möjlig utväg, men ”[f]örutsättningar för att realisera sådana projekt torde icke föreligga”.³⁷ Behovet av arbetskraft var så stort att invandringen inte på långt när bedömdes kunna täcka det. Utan tvivel borde dock Sverige föra en ”liberal invandringspolitik”, anfördes det, för att ”underlätta en tillfällig

³² Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, i prop 1954:41, s. 34.

³³ Se t.ex. Riksdagens skrivelse nr 107 1904, *angående utredning af emigrationsfrågan m.m.*, s. 20; Kunglig Maj:ts Betänkande 1910, *Emigrationsutredningen. Bilaga IV. Urvandringsstatistik*, s. 47.

³⁴ Alva Myrdal & Gunnar Myrdal, *Kris i befolkningsfrågan* (Stockholm 1935).

³⁵ Prop 1937:269, *med förslag till lag om utlännings rätt att här i riket vistas (utlänningslag)*, s. 28.

³⁶ SOU 1938:57, *Slutbetänkande av Befolkningskommissionen*, s. 156.

³⁷ SOU 1951:30, s. 26–27.

eller permanent organiserad immigration av utländsk arbetskraft i de fall då påtagliga ekonomiska fördelar kunde vinnas.”³⁸

Även om det i den diskussion som fördes gjordes klart att både kvinnor och andra i den inhemska ”arbetskraftsreserven” behövdes, kom invandrare också att ställas mot kvinnor. Hårdraget gick, liksom under första halvan av 1900-talet, en skiljelinje mellan företrädare för näringslivet och fackföreningsrörelsen. I en bok utgiven av Industriens utredningsinstitut redan året efter kriget förordades exempelvis en ”invandring under det närmaste årtiondet av 100 à 200 000 personer” för ”att minska den starka friktion, som eljest måste uppstå på den svenska arbetsmarknaden”.³⁹ Fackföreningsrörelsens alternativ var en aktiv politik i syfte att få ut fler (gifta) kvinnor på arbetsmarknaden. Facket var i grunden kritiskt till arbetskraftsinvandring, vilket delvis bottnade i en oro för att utländsk arbetskraft skulle exploateras av arbetsgivarna. Men det fanns också en oro för att det skulle uppstå sociala problem, som exempelvis bostadsbrist.⁴⁰

Utländsk arbetskraft blev den linje som valdes av regeringen, inte minst för att efterfrågan på arbetskraft bedömdes som så stor och att gifta kvinnors faktiska benägenhet att börja arbeta ansågs vara alltför svårbedömd.⁴¹

³⁸ SOU 1951:30, s. 27. För en beskrivning av debatten efter kriget om rekrytering av utländsk arbetskraft, med särskilt fokus på sudettysk invandring, se Rudolf Tempsch, *Från Centraleuropa till folkhemmet. Den sudettyska invandringen till Sverige 1938–1955* (Göteborg 1997), s. 148–174.

³⁹ Gösta Ahlberg & Ingvar Svennilson, *Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen* (Stockholm 1946), s. 21, 22. Detta synsätt delas även av näringslivsrepresentanter i remissyttrandena över 1951 års långtidsutredning, se SOU 1952:11, *Yttranden m.m. över långtidsutredningens betänkande ekonomiskt långtidsprogram 1951–1955*, s. 30–31.

⁴⁰ Se Gunhild Kyle, *Gästarbetarska i manssambället. Studier om industriarbetande kvinnors villkor i Sverige* (Stockholm 1979), s. 199–232; Woukko Knocke, 'Sweden: Insiders outside the Trade Union Mainstream', i Rinus Pennix & Judith Roosblad (red), *Trade Unions, Immigration and Immigrants in Europe 1960–1993* (New York 2000), s. 157–158; Woukko Knocke, *Invandrare möter facket* (Stockholm 1981), s. 5–7.

⁴¹ Fackföreningsrörelsen tog inte heller några konkreta initiativ som kunde underlätta kvinnors inträde på arbetsmarknaden. Utifrån Yvonne Hirdmans analys av LO:s i grunden kluvna syn på kvinnor som arbetare, är denna brist på initiativ vid denna tid förståelig, trots den stora tveksamheten inför ”import” av utländsk arbetskraft. Se Hirdman, *Med kluven tunga. LO och genusordningen* (Stockholm 1998), s. 19–150.

Sverige som invandringsland

I motsats till Befolkningskommissionens analys i slutet av 1930-talet betonades således behovet av utländsk arbetskraft i efterkrigstidens nya kontext och den insats som utläningar gjorde i arbetslivet poängterades. Problemformuleringen var därmed radikalt annorlunda i jämförelse med den diskussion som hade förts bara ett drygt decennium tidigare och likaså självbilden, Sverige hade blivit ett invandringsland.⁴² Dessa nya förhållanden, med en kraftigt ökad invandring, ansågs dock ha medfört en rad nya problem som sammanhängde just med idén om Sverige som invandringsland: allt fler utläningar bosatte sig stadigvarande i landet.⁴³ Det innebar, i sin tur, att de förhållanden under vilka utläningarna levde plötsligt fick en helt annan betydelse än tidigare, och i relation till ett allt mer omfattande välfärdssystem började politiken beröra invandrarnas sociala förhållanden. Den politiska debatten fördes utifrån detta i termer av hur större trygghet skulle skapas för utläningarna i landet och utifrån frågan om utläningars likställighet med svenska medborgare.

Frågan om likställighet vann inträde i svensk politik i första hand genom två debatter: dels den internationella, där frågan om Sveriges möjlighet att ratificera olika konventioner stod i fokus, dels den nordiska om en gemensam arbetsmarknad och social trygghet. Det övergripande målet i dessa diskussioner var, likt i 1949 års *ILO-konvention nr 97 angående migrerande arbetare*, att främja en politik som skulle öka arbetskraftens rörlighet genom en internationell reglering, ”från länder med överskott till sådana med brist på arbetskraft”.⁴⁴ För svenskt vidkommande, med förväntad arbetskraftsbrist, var denna politik naturligtvis av stor betydelse och viktig att stödja. Samtidigt låg det också i linje med det nya utrikespolitiska engagemang och den internationella solidaritet som var på väg att utvecklas.⁴⁵

⁴² Se prop 1954:41, s. 60.

⁴³ Prop 1954:41, s. 64.

⁴⁴ Prop 1950:188, *med anhängan om riksdagens yttrande angående vissa av Internationella arbetsorganisationens allmänna konferens år 1949 vid dess trettioandra sammanträde fattade beslut*, s. 23.

⁴⁵ Se t.ex. prop 1953:32, *angående ratifikation av tilläggsprotokoll till Europarådets konvention angående skydd för de mänskliga rättigheterna och grundläggande friheterna*; prop 1954:134, *rörande ratifikation av Förenta Nationernas konvention angående flyktingars rättsliga ställning*; prop 1955:53, *rörande ratifikation av två provisoriska europeiska överenskommelser om social trygghet och en europeisk konvention om social och medicinsk hjälp samt tilläggsprotokoll till dessa*

I den internationella debatten formulerades likställighet i början av 1950-talet i termer av att utländska arbetare inte skulle behandlas ”mindre förmanligt än egna medborgare” på arbetsmarknaden och likställighet ansågs även föreskriva ”lika behandling i fråga om social trygghet”.⁴⁶ I svensk debatt ansågs likställighet på arbetsmarknaden vara helt oproblematiske, eftersom den egentligen redan var förverkligad. Detta var inte minst en följd av fackföreningarnas starka ställning på den svenska arbetsmarknaden, exempelvis vägdes deras ståndpunkt in i prövningen av arbetsstillstånd, vilket i praktiken innebar en vetorätt. Utländsk arbetskraft skulle behandlas lika med den svenska och inte konkurrera på arbetsmarknaden genom lägre löner och sämre rättsligt skydd.⁴⁷ Sverige utvecklade i linje med detta aldrig någon form av ”gästarbetsmodell”, som man gjorde exempelvis i Västtyskland och Schweiz.⁴⁸

De ”sociala förmånerna” var däremot fortfarande ”förbehållna de svenska medborgarna” och även om mer ”humanitära” synpunkter borde beaktas, så måste det ske ”utan åsidosättande av vårt lands egna intressen”, anfördes det.⁴⁹ Statens utlänningskommission menade exempelvis i ett uttalande 1950 att ett ”ställningstagande på förhand till frågan om den utländska arbetskraftens kvarstannande i riket under en arbetslöshetskris syntes [...] kunna leda till en allvarlig belastning för samhället, varför kommissionen för sin del funne övervägande skäl tala för att Sverige i detta avseende behöfve sin handlingsfrihet”.⁵⁰ Likaså hävdades det ett par år senare, i anledning av Europarådets överenskommelser om social trygghet, vara av vikt att vissa villkor uppställs för ”att förhindra att överenskommelserna utnyttjas i spekulationssyfte”.⁵¹ Vid denna tid blev lösningen på denna likställighetsdiskussion att sluta avtal

avtal. Denna utveckling förespråkades redan under kriget av bl.a. Gunnar Myrdal. Se Myrdal, *Varning för fredsoptimismen* (Stockholm 1944), s. 294. För en utförlig studie av denna nya och mer aktiva utrikespolitik se t.ex. Ole Elgström, *Aktiv utrikespolitik. En jämförelse mellan svensk och dansk parlamentarisk utrikesdebatt 1962–1978* (Lund 1982). Se också t.ex. Hansen, *Jämlikhet och valfrihet*, s. 46–94.

⁴⁶ Prop 188 1950:188, s. 21.

⁴⁷ Knocke, ’Sweden’, s. 162.

⁴⁸ Se t.ex. Hartmut Esser & Hermann Korte, ’Federal Republic of Germany’, s. 169–179 och Hans-Joachim Hoffmann-Nowotny, ’Switzerland’, s. 216–222, i Hammar (red.), *European immigration policy*.

⁴⁹ Prop 1950:188, s. 32.

⁵⁰ Statens utlänningskommission, i prop 1950:188, s. 27.

⁵¹ Prop 1955:53, s. 6.

med vissa enskilda länder om ömsesidighet i förmåner.⁵² Med dessa avtal gjordes det tydligt från vilka länder en önskvärd (och ordnad) invandring skulle komma och vilka invandrare som var önskvärda.⁵³

I relation till medborgare i de nordiska länderna ifrågasattes efter kriget aldrig tanken på att de skulle likställas med svenska medborgare. Tvärtom, de var i allra högsta grad önskvärda och det ansågs ytterst värdefullt med en ”intensifiering av umgänget mellan folken”.⁵⁴ Den övergripande målsättningen med en gemensam nordisk arbetsmarknad var, som det skrevs i överenskommelsen, dels att upprätthålla den fulla sysselsättningen, dels att öka den ekonomiska och sociala utvecklingen genom arbetskraftens fria rörlighet.⁵⁵ I en svensk kontext hävdades det förutsätta att nordiska medborgare skulle undandras från tre centrala beståndsdelar i utlänningslagstiftningen: skyldigheten att inneha pass, uppehållstillstånd och arbetstillstånd.⁵⁶ Att möjliggöra passfrihet sågs som det första ledet, och även om en av passkontrollens huvuduppgifter var, som det anfördes, att övervaka att de som ”äro att betrakta som icke önskvärda” hindrades från att resa in i respektive land, var ”den krets av nordbor, som kontrollen tar sikte på [...] mycket begränsad”.⁵⁷ Den största

⁵² Prop 1955:48, *rörande ratifikation av konvention mellan Sverige och Schweiz rörande socialförsäkring*, s. 3. Se även prop 1956:141, *rörande ratifikation av en konvention mellan Sverige och Italien rörande social trygghet*; prop 1957:81, *rörande ratifikation av en konvention om social trygghet mellan Sverige och Förenade Konungariket Storbritannien och Nordirland*.

⁵³ Avtal om ömsedighet slöts, vid sidan av de nordiska länderna, tidigt med Schweiz, Storbritannien och Italien, se SFS 1955:522, *kungörelse om tillämpning av en mellan Sverige och Schweiz slutna konvention rörande socialförsäkring*; SFS 1957:154, *kungörelse om tillämpning av en mellan Sverige och Förenade Konungariket Storbritannien och Nordirland slutna konvention om social trygghet*; SFS 1957:458, *kungörelse om tillämpning av en mellan Sverige och Italien slutna konvention rörande social trygghet*.

⁵⁴ SOU 1952:4, *Nordisk passfrihet. Passfriheten för nordbor: betänkande nr 1*, s. 24. Se även t.ex. *Nordisk råd, 2. Sesjon, 1954, Oslo*.

⁵⁵ Se Överenskommelse mellan Sverige, Danmark, Finland och Norge om gemensam arbetsmarknad, i SOU 1956:45, *Slutbetänkande. Betänkande nr 12 avgivet av Nordiska parlamentariska kommittén för friare samfärdsel m.m.*, s. 55. Island biträdde överenskommelsen 1955. Överhuvudtaget var ett internordiskt samarbete under utveckling och det föreslogs av samma utredning tullättnader, valutalättnader, gemensamma nordiska trafikbestämmelser och nordiska post- och teletaxor.

⁵⁶ I Sverige var nordiska medborgare redan undandragna skyldigheten att inneha pass och arbetstillstånd, uppehållstillstånd krävdes dock alltjämt vid denna tid. Se t.ex. Nelhans, *Utlänningen på arbetsmarknaden*, s. 96–102; Peder J. Pedersen, Marianne Roed & Eskil Wadensjö, *The Common Nordic Labour Market at 50* (Copenhagen 2008), s. 11.

⁵⁷ SOU 1952:4, s. 19, 23.

farhågan var egentligen att det skulle kunna finnas icke nordbor, som genom passfriheten skulle kunna passera gränskontrollen utan att deras icke-nordiskhet observerades. Men, hävdades det, den faran borde inte överdrivas, det fanns ”en så vältränad polispersonal, att den genom sin erfarenhet i betydande utsträckning på vederbörandes utseende, uppträdande och språk etc. kan urskilja icke nordbor”.⁵⁸ I den diskussion som berörde uppehållstillståndet var argumenten desamma. Det vållade ”inga betänkligheter” att ge upp kravet på uppehållstillstånd för nordbor, utan det skulle vara ett ”värdefullt och mycket betydelsefullt led i utbyggnaden av ett fritt folkutbyte i Norden”.⁵⁹

Överenskommelsen om en gemensam arbetsmarknad undertecknades 1954. För svenskt vidkommande ansågs det tillskott av arbetskraft som nu bedömdes följa avgörande för ekonomins utveckling. Och resultatet syntes, i en analys ett drygt år senare, ha varit gott, då det otvivelaktigt hade ”bidragit till att skapa en större rörlighet på arbetsmarknaden inom det nordiska området”.⁶⁰ En förutsättning för denna ökade rörlighet på arbetsmarknaden ansågs dock vara ”att en medborgare från ett nordiskt land vid ett arbete i ett annat nordiskt land [...] blir delaktig av det senare landets sociala förmåner”.⁶¹ År 1956, två år efter det att den gemensamma arbetsmarknaden förverkligades, fastslogs också principen att annan nordisk medborgare skulle ”vara likställd med landets egna medborgare i förhållande till lagstiftningen om social trygghet” och den skulle ”omfatta alla grenar av social trygghet”.⁶²

I och med utlänningslagen 1954 och de nordiska överenskommelserna om en gemensam arbetsmarknad och social trygghet försvann utlänningsfrågan i sin tidigare skepnad till stora delar från den dagspolitiska agendan. I en tid av kraftig ekonomisk expansion diskuterades den nu främst i relation till den nuvarande och framtida arbetsmarknadspolitiken. Och ur detta perspektiv var invandring av utländsk arbetskraft bra och nödvändigt för Sverige och den svenska välfärden.⁶³ Och den utländska arbetskraften kom företrädesvis från Norden.

⁵⁸ SOU 1952:4, s. 32–33.

⁵⁹ SOU 1952:4, s. 28.

⁶⁰ SOU 1956:45, s. 11.

⁶¹ *Nordisk råd, 1. Session, 1953, Kobenhavn*, s. 936.

⁶² Prop 1956:17, *rörande ratifikation av en konvention mellan Sverige, Danmark, Finland och Norge om social trygghet*, s. 3. Se även SFS 1956:491, *kungörelse angående tillämpning av en mellan Sverige, Danmark, Finland, Island och Norge sluten konvention om social trygghet m.m.*

⁶³ Se t.ex. SOU 1956:33, *Balanserad expansion*, s. 28.

I de kontinuerliga prognoser som gjordes vid denna tid bedömdes det framtida behovet av arbetskraft vara fortsatt stort och risken för ett arbetskraftsunderskott överhängande. Därför var det inte heller invandringen som oroade, tvärtom, det var en eventuell framtida brist på arbetskraft, eller som det uttrycktes i en offentlig utredning 1962, ”att immigrantströmmen blir mindre än tidigare”.⁶⁴ Och som Sverige knappast kan ”vänta sig att invandringen från icke-nordiska länder skall få någon större omfattning [...]”, ansågs den nordiska invandringen, och då särskilt den från Finland, avgörande.⁶⁵ Med en tänkt utveckling där invandringen inte ökar i takt med efterfrågan på arbetskraft, var också tanken att den kvinnliga arbetskraften måste tillvaratas bättre fortfarande central. Men det krävde aktiva åtgärder, exempelvis omskolning och fortbildning, daghem och hemhjälp i kommunal regi.⁶⁶

Arbetskraftsinvandringen hävdades således oundgänglig för den ekonomiska utvecklingen och även om det inte skulle gå att förutsäga behovet av arbetskraft, kunde man enligt bedömningar i mitten av 1960-talet ”räkna med att ett sådant behov kommer att göra sig gällande i framtiden likaväl som under de senaste 10–15 åren”.⁶⁷ Detta synsätt nådde sin kulmen i de diskussioner som berörde utformningen av den framtida arbetsmarknadspolitiken, då en stor oro framkom över att det fanns tecken som talade för att invandringen var på väg att minska. Förhållandena i de tidigare utvandringsländerna hade ändrats, hävdades det nu, där rådde det också brist på arbetskraft. Samma oro gällde också i relation till de övriga nordiska länderna. Även om invandringen från Finland fortfarande var kraftig, bedömdes det inte ”realistiskt [...] att nettoinvandringen från Finland på längre sikt skall utvecklas på ett sådant sätt, att den uppväger den nedåtgående tendensen i omflyttningsresultat i förhållande till övriga länder”.⁶⁸

Problemformuleringen i svensk invandringspolitik var således dramatiskt förändrad vid 1960-talets mitt. Den centrala frågan var hur Sverige skulle kunna förebygga ett läge med arbetskraftsbrist och landet inte längre kunde attrahera ”spontaninvandring” i konkurrens med andra länder. Det föreföll alltså inte längre givet att alla utlänningar faktiskt ville just till Sverige. Hur

⁶⁴ SOU 1962:10, *Svensk ekonomi 1960–1965*, s. 96.

⁶⁵ SOU 1962:10, s. 96.

⁶⁶ SOU 1962:10, s. 96; SOU 1966:1, *Svensk ekonomi 1966–1970. Med utblick mot 1980*, s. 35.

⁶⁷ SOU 1965:9, *Arbetsmarknadspolitik*, s. 438.

⁶⁸ SOU 1965:9, s. 435–436. Se även SOU 1966:1, s. 26.

skulle då Sverige kunna ”erhålla ett tillskott av utländsk arbetskraft till den svenska arbetsmarknaden”?⁶⁹ En av de lösningar som framhävdes var att Sverige skulle fortsätta att arbeta för en ”liberalisering av flyttningsrörelserna” på internationell nivå till grund för en ”ökad rörlighet hos arbetskraften”.⁷⁰ Men även med en ökad rörlighet måste Sverige själv kunna locka till sig den utländska arbetskraften. Det ansågs därför nödvändigt att invandringspolitikerna gavs ”en mera aktiv och planmässig utformning”.⁷¹ En konkurrensfaktor som bedömdes viktig var ”givetvis [...] de arbets- och levnadsförhållanden, som de olika länderna kan erbjuda”.⁷² För svenskt vidkommande ansågs i detta avseende likställighet i fråga om löne- och arbetsvillkor, samt ett förbättrat försäkringskydd utan tvekan vara en konkurrensfördel som kunde fortsätta att locka utländsk arbetskraft till Sverige.⁷³ Samtidigt medförde likställighetsidealet också att Sverige med lätthet ansågs leva upp till internationella konventioner.

Den normativa grunden för den politik som fördes de första två decennierna efter andra världskrigets slut var unik i svensk invandringspolitik. För första gången under 1900-talet betraktades inte utläningar och invandring som i grunden problematiska, utan som en tillgång i ljuset av ekonomisk tillväxt, modernisering och en expansiv välfärdsstat. Politiken förklarades och rättfärdigades dock fortfarande till stor del inom ramarna för de teman som dominerat i diskussionen under den första halvan av 1900-talet – ekonomi, kultur och säkerhet – men med ett ökat avstånd till kriget nedtonades säkerhet som explicit argument.⁷⁴ I denna nya historisk-politiska kontext gavs dock dessa teman ett delvis nytt innehåll, samtidigt som jämlikhet etablerades som ett nytt och centralt tema.

I termer av *ekonomi* bedömdes en ökad invandring nu vara entydigt bra för landet. Rådande konjunkturläge och den förväntade framtida ekonomiska utvecklingen innebar att det inte fanns någon oro för en kommande brist på arbetstillfällen och därmed inte heller för att utläningar skulle konkurrera med

⁶⁹ SOU 1965:9, s. 428.

⁷⁰ SOU 1965:9, s. 417.

⁷¹ SOU 1965:9, s. 436.

⁷² SOU 1965:9, s. 437.

⁷³ SOU 1965:9, s. 441–442.

⁷⁴ Säkerhetsproblematiken hamnar under hela den studerade tidsperioden allt längre ned på den politiska dagordningen, menar t.ex. Elgström, delvis som en följd av en avspänning i omvärlden, delvis kanske också som en följd av att den aktiva svenska utrikespolitiken utvecklades i en riktning enligt vilken Sverige tydligt borde markera sin ställning och påverka den omgivande miljön. Se Elgström, *Aktiv utrikespolitik*, s. 185–193.

svenska arbetare på arbetsmarknaden. Tvärtom. Utlänningar var ”önskvärda” – just i egenskap av arbetare – eftersom de var betydelsefulla för den svenska ekonomins fortsatta utveckling.⁷⁵ Inte heller den föreställning som tidigare var väl etablerad, att utlänningar var ett hot mot välfärden, störde denna positiva syn. Snarare ansågs nu likställighet och integration av utlänningar i den framväxande svenska välfärdstaten vara en konkurrensfördel i försöken att attrahera arbetskraft. Värt att notera är att den arbetskraft som ansågs önskvärd var män: det var ”tillgången på manlig arbetskraft” som måste tillgodoses.⁷⁶ Utländska kvinnor behövdes möjligen för att minska det kraftiga överskott av invandrade män, som blivit följderna av arbetskraftsinvandringen och som ”erfarenheterna visar” skulle kunna ”leda till sociala problem”.⁷⁷

Även det argument som handlade om utlänningars icke önskvärdhet i kulturella termer, var i stort sett frånvarande. De utlänningar som ansågs ”icke önskvärda” var med det stora behovet av arbetskraft endast ett fåtal, exempelvis ”zigenare”, kriminella och ”sinnessjuka”.⁷⁸ *Kultur* och utlänningars kulturella likhet (eller olikhet) var dock fortfarande betydelsefull i den argumentation som fördes. Men just vid denna tid var detta ingenting som genererade oro. En bidragande orsak till detta var att den stora andelen invandrade kom från Norden, och de ansågs ha en stark anknytning till Sverige. Enligt de siffror som angavs i debatten svarade de nordiska länderna för 60,7 procent av all invandring under perioden 1951–1965 och enbart Finland för knappt 39,7 procent.⁷⁹ Den nordiska gemenskapen manifesterades också på ett påtagligt sätt av den gemensamma arbetsmarknaden och överenskommelsen om social

⁷⁵ Prop 1966:52, *angående riktlinjer för arbetsmarknadspolitiken, m.m.*, s. 237–240.

⁷⁶ SOU 1965:9, s. 435.

⁷⁷ SOU 1967:18, *Invandringen. Problematik och handläggning. Utlänningsutredningens betänkande II*, s. 142. Detta trots att det var många kvinnor – både ensamstående och gifta – som invandrade till Sverige, särskilt från Finland, och de var i större omfattning än svenska kvinnor verksamma på arbetsmarknaden. Tystnaden kring dessa kvinnor och deras arbetsvillkor i den politiska debatten har, menar Woukko Knocke, bidragit till skapa bilden av ”den invandrade kvinnan” som ett socialt problem. Se Knocke, ’Sweden’, s. 160–161.

⁷⁸ Se SFS 1954:193, §§20, 71; SFS 1951:124, *kungörelse angående anmälan om fattigvård åt utlänningar m.m.*; SFS 1956:492, *kungörelse angående anmälan om socialhjälp åt utlänningar m.m.*; SFS 1951:35, *kungörelse angående underrättelser om utländska medborgares intagande å sinnessjukhus m.m.*; SFS 1966:585, *kungörelse angående tillämpningen av lagen om beredande av sluten psykiatrisk vård i vissa fall m.m.*

⁷⁹ Prop 1968:142, *angående riktlinjer för utlänningspolitiken m.m.*, s. 94. Se även t.ex. SOU 1956:33, s. 27–29; SOU 1961:42, *Mål och medel i stabiliseringspolitiken*, s. 263.

trygghet. De nordiska invandrarna var ”önskvärda” både utifrån ekonomiska motiv och utifrån en kulturell närhetsprincip.

Vid sidan av ekonomi och kultur framstår även ett ideal om *jämlikhet* som likabehandling – likställighet – som allt mer betydelsefullt för att legitimera den förda politiken. Likställandet av utlänningar med svenska medborgare var dock på inget sätt självklart, vilket vi exempelvis såg i diskussionen om social trygghet. Lars-Erik Hansen menar i sin studie av den svenska invandrarpolitikens framväxt att jämlikhetsdiskursen inom två politikområden får avgörande betydelse: den starkt antirasistiska och demokratiska jämlikhetsdiskurs som manifesterades i den förändrade utrikespolitiken efter kriget och den sociala och ekonomiska jämlikhetstanke som låg till grund för välfärdspolitiken.⁸⁰ Men likställighetstanken erhöll också sin mening i relation till de retoriska teman som redan var etablerade i debatten. I relation till exempelvis ekonomi och behovet av arbetskraft var likställighet till stora delar en följd av internationella konventioner, gemensamma nordiska överenskommelser och fackföreningsrörelsens starka ställning. Likställighet blev ur detta perspektiv ett ledtema för att rättfärdiga en ökad rörlighet på den internationella arbetsmarknaden och en betydelsefull faktor för att kunna attrahera utländsk (nordisk) arbetskraft. Den nordiska dimensionen är överhuvudtaget mycket viktig för att förstå politikens utveckling. Det likhetstecken som sattes mellan ”önskvärda” utlänningar och nordbor var exempelvis ett betydelsefullt led i rättfärdigandet av likställighet. Det var en konkret förutsättning för det nordiska samarbetet och utlänningar som var så lika i kulturellt hänseende utgjorde inte något problem. Det framfördes också argument för att nordiska medborgare borde särbehandlas i jämförelse med andra utlänningar i fråga om likställighet på arbetsmarknaden, men dessa idéer avfärdades: den mindre andelen utomnordiska medborgare borde behandlas lika. En av de viktiga grundstenarna i den svenska politiken i invandrarfrågor efter kriget – idealet om jämlikhet – kan således till en del hänföras till det nordiska samarbetet, som därigenom också kom andra utlänningar till godo.⁸¹

Också inställningen i flyktingfrågan förändrades de första decennierna efter andra världskriget. Denna förändring kan ses som ett avståndstagande från den politik som förts före kriget då det inte ansågs lämpligt att söka fastlägga innebörden av begreppet politisk flykting. Det betonades då att den enskilde

⁸⁰ Hansen, *Jämlikhet och valfrihet*, s. 46–109. För ett liknande resonemang, se även Dahlström, *Nästan välkomna*, s. 83–95.

⁸¹ Jfr Hammar, 'Sweden', s. 41.

flyktingens rätt ”att inom annat lands område vinna en fristad undan förföljelse” inte var given, utan beroende av ”i vilken utsträckning den [en särskild stat] vill medgiva asylrätt.”⁸² Det egna landets intresse måste sättas i första rummet. Detta resonemang erhöll dessutom stöd av att det ansågs ytterst svårt att rent praktiskt avgöra vem som egentligen vore att räkna som politisk flykting och att särskilda förmåner för flyktingar med säkerhet skulle komma att öka antalet ”simulanter”.⁸³ En följd av detta resonemang blev exempelvis att det stora antalet flyktingar från Tyskland under 1930-talet inte bedömdes vara politiska flyktingar med rätt till asyl. De ”som lämnat hemlandet därför att de på grund av sin ras eller eljest inskränkts i sina försörjningsmöjligheter eller där där känna vantrevnad, [kan inte] betraktas såsom politiska flyktingar [...]”.⁸⁴ 1954 års *Utlänningslag* tar tydligt avstånd från detta synsätt och politisk flykting definierades för första gången: politisk flykting är den ”som i sitt hemland löper risk att bli utsatt för politisk förföljelse”, och skall ”ej utan synnerliga skäl [...] vägras fristad i riket, då han är i behov därav”.⁸⁵

I takt med en allt mer internationellt inriktad svensk politik – i vilken internationell rätt betonades – fördes en kontinuerlig diskussion i riktning mot ett än starkare skydd för politiska flyktingar och ett knappt decennium senare förslogs att politiska flyktingar skulle ha ”rätt till fristad i riket. Denna rätt må ej inskränkas annorledes än genom lag eller med stöd av lag”.⁸⁶ Men också i flyktingfrågan var jakten på arbetskraft central och det förändrade synsättet inte enbart grundat i humanitära skäl. Förhållandena på arbetsmarknaden och behovet av utländsk arbetskraft tillskrevs exempelvis en stor betydelse för att rättfärdiga organiserad ”flyktingöverföring”. Som det anfördes i en arbetsmarknadspolitisk utredning 1965: Det är ”givetvis önskvärt att de [flyktingar] som befinner sig i arbetsför ålder efter en så kort tid som möjligt kan placeras på arbetsmarknaden” och därför måste mottagandet av flyktingar bestämmas i tid och omfattning ”med stöd av arbetsmarknadsmässiga överväganden”.⁸⁷

⁸² SOU 1936:53, *Utredning angående revision av bestämmelserna om utlännings rätt att här i riket vistas och därmed sammanhängande spörsmål*, s. 55.

⁸³ SOU 1936:53, s. 57; Lagrådets yttrande, i prop 1937:269, s. 74.

⁸⁴ SOU 1936:53, s. 56.

⁸⁵ SFS 1954:193, §2.

⁸⁶ SOU 1963:16, *Författningsutredningen: VI, Sveriges statskick, Del 1. Lagförslag*, s. 62.

⁸⁷ SOU 1965:9, s. 417–418. Se även t.ex. Svensson, *Ungrare i folkhemmet*, s. 108–109, 218–219.

I sin analys av svensk flyktingpolitik vid denna tid menar Christina Johansson att politiken präglas av ett nationalstatligt tänkande i etniska, sociala och ekonomiska beståndsdelar, fullt i linje med politiken i invandrarfrågor i övrigt.⁸⁸ Detta synsätt blir också påtagligt i slutet av 1960-talet, när en mer restriktiv invandringslagstiftning diskuterades. Rådande praxis i Sverige var, hävdades det, att inte prioritera mellan olika kategorier flyktingar, vilket lagen egentligen gav utrymme för. Flyktingmottagandet hade till stora delar handlat om arbetsföra personer, varför omfattningen framför allt hade bestämts av ”möjligheterna att bereda flyktingarna sysselsättning på arbetsmarknaden”.⁸⁹ Med det stora antalet utlänningar i landet förordades nu en skärpning och det ansågs finnas goda skäl att också föra en selektiv flyktingpolitik.⁹⁰

Samhällsekonomiska kalkyler och anpassningsfrågan

Denna period präglad av en positiv syn på invandring och utländsk arbetskraft blev dock kortvarig. I slutet av 1960-talet formulerades det huvudsakliga problemet i termer av att tidigare förd politik varit alltför snävt inriktad och att arbetsmarknadsfrågor i alltför hög grad hade tillåtits att styra. Det fanns, hävdades det, ytterligare en mängd samhällsekonomiska faktorer att ta hänsyn till. I linje med detta genomfördes för första gången en utförlig analys av faktorer som bedömdes ha stor inverkan på hur den framtida invandringspolitiken borde utformas och tidigare odelat positiva argument ifrågasattes, exempelvis den demografiska faktorn och den inhemska befolkningens negativa ålderssammansättning.⁹¹ Vidare ifrågasattes det hitintills dominerande argumentet för arbetskraftsinvandring – läget på arbetsmarknaden – genom att frågan ställdes ”om invandring är ett tjänligt medel att häva en brist på arbetskraft”.⁹² Så kan naturligtvis vara fallet, hävdades det, men den produktionsökning som invandrare bidrar till måste också vägas

⁸⁸ Johansson, *Välkomna till Sverige*, s. 25.

⁸⁹ SOU 1967:18, s. 194.

⁹⁰ Prop 1968:142, s. 100–101; SOU 1967:18, s. 156–165. Det görs också en allt tydligare skillnad mellan de flyktingar som skall erhålla särskilt skydd i enlighet med 1951 års FN-konvention och 1967 års protokoll angående flyktingars rättsliga ställning – konventionsflyktingar – och övriga utlänningar i behov av särskilt skydd av politiska skäl, en s.k. ”humanitärt motiverad invandring”. Denna andra krets ”av förmånsbehandlade” får inte bli ”så vid att man äventyrar möjligheterna att upprätthålla principen att invandrarna skall ha möjlighet att leva på samma standard som den inhemska befolkningen.” Se SOU 1972: 84, *Flyktingskap*, s. 67.

⁹¹ Se t.ex. SOU 1967:18, s. 137–142.

⁹² SOU 1967:18, s. 145.

mot ”kostnader för deras anpassning till värdlandets förhållanden och för investeringar i bostäder, skolor m.m.”.⁹³ Invandring av arbetskraft bedömdes motverka rörligheten bland arbetskraften inom landet och därmed fördröja ”en från samhällsekonomisk synpunkt önskvärd strukturrationalisering”.⁹⁴ Dessutom, anfördes det, borde bristen på arbetskraft snarare lösas genom att höja förvärvsfrekvensen inom landet. Här utpekades återigen ”marginalgrupperna”, till vilka yrkesverksamma (gifta) kvinnor, handikappade och äldre hänfördes. Det kunde ”självfallet inte komma i fråga”, hävdades det nu bestämt, att ”fylla arbetskraftbehov med invandrad arbetskraft på områden där behovet kan tillfredsställas med det arbetskraftsutbud som dessa kategorier representerar.”⁹⁵ Detta var en ståndpunkt som, liksom de första åren efter kriget, framfördes från fackföreningshåll och kritiken riktades mot vad som betraktades som en alltför liberal invandringspolitik.⁹⁶

Ur arbetsmarknadssynpunkt beskrevs således invandringen allt mer i termer av ett problem – och ett stort sådant. Om inga åtgärder vidtogs för att reglera ”invandringen av arbetskraft till Sverige” hävdades den riskera att komma i direkt ”motsättning till de mål som statsmakterna har fastställt för vår arbetsmarknadspolitik”.⁹⁷ Inhemsk arbetskraft skulle inte ställas utan arbete p.g.a. fortsatt invandring. Med det var också slutsatsen entydig: ”kontroll av invandringen är påkallad av arbetsmarknadsskäl”.⁹⁸ Tillämpningen av lagstiftningen blev också allt mer restriktiv för att man skulle slippa den ”spontaninvandring” av utlänningar, som bara något år tidigare betraktades som så viktig att kunna attrahera, och under 1966 och 1967 infördes krav på att arbete och arbetstillstånd skulle vara ordnat före ankomsten till Sverige.⁹⁹

Det fanns också en stark föreställning om att likställighet skapar problem i ekonomiskt hänseende, inte minst i ”sociala frågor”. I fråga om exempelvis utbildning, ställde gällande rätt och skyldighet att gå i skola en mängd krav, anfördes det nu. Om de inflyttade barnen skulle tillförsäkras en ”lika god

⁹³ SOU 1967:18, s. 146.

⁹⁴ SOU 1967:18, s. 172.

⁹⁵ Prop 1968:142, s. 96.

⁹⁶ Se t.ex. David Schwarz, *Svensk invandrar- och minoritetspolitik 1945–1968* (Stockholm 1971), s. 20–21.

⁹⁷ Prop 1968:142, s. 96.

⁹⁸ Prop 1968:142, s. 98.

⁹⁹ Prop 1966:52, s. 238; prop 1968:142, s. 56, 108; SOU 1967:18, s. 111.

utbildning som övriga barn i Sverige och samma fostran till samhörighet med samhället”,¹⁰⁰ bedömdes skolan behöva tillföras stora resurser. Bostadsfrågan var en annan fråga som å det allvarligaste försumrats, hävdades det, och en utlänningskontroll som syftade till att skapa verklig trygghet för invandrare, måste därför ställa krav på ordentliga bostäder.¹⁰¹ Likaså ansågs likställigheten i fråga om sociala förmåner vara problematisk. Utlänningar hade, hävdades det, helt eller delvis kommit att jämsställas ”med svenska medborgare i fråga om barnbidrag, studiesociala förmåner, förmåner från försäkringen för tilläggspension, sjuk-, yrkesskade- och arbetslöshetsförsäkringarna samt arbetslöshetshjälp och socialhjälp.”¹⁰² Även om det ansågs viktigt för att förverkliga likställighetstanken, var det ”ett förhållande som rimligen inte borde lämnas ur räkningen vid utformningen av invandringsspolitiken.”¹⁰³ Och om

inte invandringen i större utsträckning än hittills skett anpassas efter samhällets möjligheter att bereda invandrarna bostäder, utbildning och social omvårdnad av den karaktär, som är specifik för att utlänningen skall kunna växa in i det svenska samhället, föreligger uppenbarligen en risk för att de sociala problem och anpassningssvårigheter, som knappheten [...] redan nu gett upphov till, allvarligt förvärras.¹⁰⁴

Vid sidan av och underliggande denna i grunden ekonomiska kritik av tidigare förd politik, återfanns således en allt starkare fokusering på utlännings (o)förmåga att anpassa sig till det svenska samhället.¹⁰⁵ Anpassningsproblematiken hade blivit aktuell, hävdades det, i första hand p.g.a. ”att invandrarna under 1960-talet i allt större utsträckning kommit från länder som i språkligt, kulturellt och religiöst hänseende skiljer sig avsevärt från vårt

¹⁰⁰ SOU 1966:55, *Skolgång borta och hemma. Utlandssvenska barns skolgång – skolinackordering – skolgång för vissa minoriteters barn*, s. 253.

¹⁰¹ Se t.ex. prop 1968:142, s. 46.

¹⁰² SOU 1967:18, s. 91.

¹⁰³ SOU 1967:18, s. 156. Se även prop 1968:142, s. 98–99.

¹⁰⁴ SOU 1967:18, s. 174.

¹⁰⁵ Att ”anpassning” får en allt större plats i offentliga utredningar, tillskrivs ofta den omfattande tidningsdebatt som startades hösten 1964 med David Schwarz artikel, ”Utlänningsproblemet i Sverige”, i *Dagens Nyheter* (21 oktober), se t.ex. Hansen, *Jämlikhet och valfrihet*, s. 113–122; Dahlström, *Nästan välkomna*, s. 79–83; Schwarz, *Svensk invandrar- och minoritetspolitik*, s. 111–113; Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria* (Viborg 2005), s. 333–334. Argumenten i debatten och särskilt Schwarz roll studeras i Henrik Román, *En invandrarpolitisk oppositionell. Debattören David Schwarz syn på svensk invandrarpolitik åren 1964–1993* (Uppsala 1994).

land”¹⁰⁶ och skillnaden betraktades även som stor ”i fråga om den allmänna samhällsordningen”.¹⁰⁷ Problemet förstärktes dessutom, konstaterades det, av att invandrarna ”saknar kännedom om Sverige och svenska förhållanden, att de inte talar eller förstår svenska”.¹⁰⁸ Det ansågs därför uppenbart att en målinriktad politik i invandringsfrågan inte kunde föras utan en förmåga att i socialt hänseende möta de behov som invandrare hade.¹⁰⁹

När problemet i invandrarfrågor allt tydligare formulerades i termer av anpassning, framfördes omedelbart en lösning som kommit att upprepas många gånger sedan dess: det var viktigt att invandrarna och deras barn ”med minsta möjliga dröjsmål lär sig förstå och själva tala svenska språket”.¹¹⁰ Denna utgångspunkt satte på ett naturligt sätt utbildning i fokus, och det hävdades vara en rättighet både för vuxna och barn att få grundläggande utbildning i svenska språket. För barnen stod naturligtvis den vanliga skolan till buds med obligatorisk stödundervisning i svenska. Redan i slutet av 1960-talet möjliggjordes dock även undervisning på modersmål (efter beslut i skolstyrelsen) i kommuner ”med även finskspråkig befolkning” och i ”andra minoriteters språk än finska”.¹¹¹ I den diskussion som fördes om hur vuxna invandrare skulle kunna förmås att frivilligt delta i denna för anpassning så centrala utbildning kom två strategier att utvecklas: dels erbjöds utbildning i offentlig regi (i och genom studiecirklar), som en del av en ”allmän medborgarutbildning”,¹¹² dels introducerades en lagstiftning 1972 som innebar ”en skyldighet för arbetsgivaren att bereda anställda ledighet i 240 timmar för att delta i sådan undervisning och att betala dem lön motsvarande 240 timmars undervisning, oavsett om denna bedrivs under arbetstid eller ej”.¹¹³ Även om denna lag i första hand förklarades och rättfärdigades utifrån tanken att den

¹⁰⁶ SOU 1967:18, s. 165.

¹⁰⁷ Prop 1968:142, s. 101.

¹⁰⁸ SOU 1967:18, s. 165.

¹⁰⁹ Prop 196:142, s. 1.

¹¹⁰ SOU 1966:55, s. 242, 241. Se även prop 1968:67, *angående undervisning för utlands-svenska barn samt för vissa minoriteter i Sverige*, s. 32, 54.

¹¹¹ LGR II om undervisning av invandrarbarn, i SOU 1971:51, *Invandrarutredningen 1. Invandrarernas utbildningssituation. Förslag om grundutbildning i svenska för vuxna invandrare*, s. 56.

¹¹² Prop 1972:100, *med förslag till lag om rätt till ledighet och lön vid deltagande i svensk-undervisning för invandrare*, s. 8.

¹¹³ Prop 1972:100, s. 1. Se också SFS 1972:650, *lag om rätt till ledighet och lön vid deltagande i svenskundervisning för invandrare*.

skulle underlätta invandrarnas anpassning i det svenska samhället, var ett annat viktigt motiv att öka arbetsgivarnas kostnader för utländsk arbetskraft i jämförelse med inhemsk. Och här var – efter de restriktioner som redan införts för invandring från utomnordiska länder – invandrare från Finland den särskilda målgruppen, då det åren 1970 och 1971 kommit fler finska invandrare än någonsin tidigare (vilket skapade oro både på svensk och på finsk sida).¹¹⁴

Grundtanken med de åtgärder som vidtogs var att de skulle utformas ”i syfte att främja utlänningarnas anpassning till våra förhållanden [...] i vårt land.”¹¹⁵ En konsekvens av att anpassningsfrågan blev så central i politiken var att den tidigare fokuseringen av utlänningslagstiftningen nu hävdades vara otillräcklig för en ändamålsenlig och målinriktad invandrapolitik.¹¹⁶ Även om invandringspolitiken (utlänningslagstiftningen) och invandrapolitiken ansågs hänga samman, eftersom ”invandringsbestämmelserna” betraktades som en naturlig grund för invandrapolitiken och ”invandrarnas situation här i landet”, bedömdes det nu som viktigt att ”göra en skillnad mellan dessa två problemområden”.¹¹⁷ I sin studie av moderna välfärdsstaters invandrings- och invandrapolitik gör Nils Öberg en viktig poäng av denna distinktion. Han menar att det är skilda moraliska logiker som styr att staterna ”särskiljer medborgare från utlänningar vad gäller rätten till gränspassage, bosättning och arbete, men särbehandlar formellt sett däremot inte invandrare vid fördelningen av samhällets resurser”.¹¹⁸ I det senare fallet eftersträvas ett jämlikhetsideal, men inte i det förra. Snarare tvärtom: för att kunna upprätthålla välfärd och jämlikhet måste invandringen begränsas. Eller som det uttrycktes i en proposition 1968: ”Kontroll över invandringen är nödvändig [...] för att vi skall kunna upprätthålla principen att invandrare skall ha en standard som är jämförlig med den inhemska befolkningen.”¹¹⁹

¹¹⁴ Pedersen, Roed & Wadensjö, *The Common Nordic Labour Market*, s. 32, 50. Sett i ett längre tidsperspektiv kanske inte denna tilltagande oro från finskt håll var så konstig, då nettoutvandringen från Finland till Sverige tidsperioden 1962–1977 motsvarade 4,1 procent av Finlands befolkning. Se Pedersen, Roed & Wadensjö, *The Common Nordic Labour Market*, s. 34.

¹¹⁵ Prop 1968:142, s. 124–125.

¹¹⁶ Prop 1968:142, s. 47.

¹¹⁷ Prop 1975:26, *om riktlinjer för invandrar- och minoritetspolitiken m.m.*, s. 59; SOU 1974:69, *Invandrarutredningen 3. Invandrarerna och minoriteterna*, s. 40.

¹¹⁸ Öberg, *Gränslös rättvisa*, s. 177. Se även t.ex. Hammar, ‘Sweden’, s. 41–42.

¹¹⁹ Prop 1968:142, s. 102–103.

Denna distinktion mellan invandrings- och invandrapolitik var ytterst tydlig i den svenska debatten, med avgörande konsekvenser för den politik som fördes. Om invandrade skulle kunna erhålla en socio-ekonomisk position i paritet med svenskar, ansågs det förutsätta ”att invandringen till Sverige regleras [...]”.¹²⁰ Med det faktiska stopp för arbetskraftsinvandring som initierades 1972 och skiljelinjen mellan invandrings- och invandrapolitik var inte längre invandringspolitiken i sig en central fråga på den politiska dagordningen. I stället kom den politiska debatten att handla om de invandrade inom landet: invandrapolitiken.¹²¹

Denna nya invandrapolitik antogs av riksdagen 1975 och utformades med en målsättning i slagordsform: jämlikhet, valfrihet och samverkan. Utifrån denna målsättning gällde det att överväga nya åtgärder som kunde motverka att ”invandrare eller dem som tillhör etniska eller religiösa minoriteter [försätts] i sämre läge än befolkningen i övrigt”.¹²² Med jämlikhet menades att invandrare skulle ”få samma möjligheter, rättigheter och skyldigheter som befolkningen i övrigt”.¹²³ Valfrihet hävdades innebära att invandrare skulle kunna välja om de ville ”uppgå i en svensk kulturell identitet och i vilken grad de vill behålla och utveckla den ursprungliga identiteten”.¹²⁴ Samverkan, slutligen, handlade om relationen mellan invandrare och majoritetsbefolkning, där det gällde att skapa ”tolerans” och ”solidaritet” mellan dessa båda grupper.¹²⁵ Denna målsättning möjliggjorde nya politiska förslag, som bedömdes nödvändiga för att lösa det övergripande problemet anpassning: dels skulle graden av likställighet ökas – exempelvis framlades nu förslag om att

¹²⁰ SOU 1974:69, s. 115. Se även prop 1975:26, s. 58.

¹²¹ Detta stopp för arbetskraftsinvandring var, enligt Hammar, i praktiken redan genomfört, som en följd av att LO i ett cirkulär hade rekommenderat lokala fackföreningar att inte längre tillstyrka arbetstillstånd för invandrare. Se Hammar, ’Mellan rasism och reglering: Invandringspolitikens ideologi och historia’, *Arbetarhistoria* 12, nr 46 (1988), s. 11–14. Under 1960-talet gjorde LO ett ”avgörande val” vad gällde arbetsmarknadspolitiken ”mellan kvinnor och utlänningar”, menar Gunhild Kyle, och ”LO väljer kvinnorna”. Se Kyle, *Gästarbeterska i manssambället*, s. 214. Och Knocke menar att det kanske inte var en slump att detta stopp genomfördes samma år som kvinnor och män inte längre samtaxerades i deklarationen, vilket gjorde det mer lönsamt för kvinnor att arbeta. Se Knocke, ’Sweden’, s. 164–165. I stort har denna reglering bestått fram till idag, se t.ex. SFS 1980:377 *Utlänningslag*; SFS 2005:716 *Utlänningslagen*.

¹²² SOU 1974:69, s. 34.

¹²³ SOU 1974:69, s. 19.

¹²⁴ SOU 1974:69, s. 19.

¹²⁵ SOU 1974:69, s. 96.

utlänningar skulle jämföras med svenska medborgare vad gällde grundlagsskyddet för fri- och rättigheter och det tidigare bosättningsstillståndet som kunde erhållas efter två års bosättning i Sverige (och som undandrog den invandrade från kravet att inneha arbets- och uppehållstillstånd) ersattes av ett permanent uppehållstillstånd som kunde erhållas redan efter ett år¹²⁶ – dels skulle invandrades inflytande på och deltagande i det svenska samhället ökas.

När den politiska diskussionen fokuserade på de invandrade som redan fanns i landet, innebar det att invandrarfrågan blev en politisk fråga i vid mening: de särskilda problem invandrade hävdades ha diskuterades inom en mängd olika politikområden, samtidigt som åtgärder för anpassning skulle infogas i det generella välfärdssystemet i så stor utsträckning som möjligt. ”Speciella åtgärder enbart för att tillgodose invandrades behov bör inte föreslås utan att andra vägar visar sig stängda.”¹²⁷ Detta synsätt gav gott stöd till en mängd mindre politiska förslag inom ramen för den generella politiken. Exempelvis föreslogs åtgärder inom kulturpolitiken som skulle ”öka invandrararnas möjligheter att ta del av det allmänna svenska kulturutbudet” och ”att här utveckla sitt kulturarv på det egna språket”.¹²⁸ Likaså skulle det nu satsas ekonomiska resurser till stöd för invandrades organisering i riksorganisationer, för att underlätta deras roll som ”språkrör och medinflytandeorgan”.¹²⁹ Det anfördes att dessa organisationer kunde ”betraktas som en del av folkrörelserna i Sverige” och de ansågs bedriva samhällsnyttig verksamhet, särskilt i anpassningsfrågor.¹³⁰

I och med att likställighet i formell mening redan bedömdes vara uppfyllt i stora delar, handlade många av de förslag som väcktes om att ge likställighet ett reellt innehåll, att ge invandrade lika möjligheter. Och här genomfördes ett par omfattande reformer. Den första och i ett internationellt perspektiv kanske mest radikala reformen var den som 1975 tillerkände invandrare rösträtt och valbarhet i kommunala val efter tre års vistelse i Sverige (vilket också inkluderade landstings- och kyrkoval). Vid denna tidpunkt var det endast Irland som tillerkände alla utländska medborgare kommunal rösträtt efter en

¹²⁶ Se SOU 1975:75, *Medborgerliga fri- och rättigheter*; prop 1975/76:18, *om ändring i utlänningslagen (1954:193)*.

¹²⁷ Direktiv, i SOU 1974:69, s. 451.

¹²⁸ SOU 1974:69, s. 190.

¹²⁹ SOU 1974:69, s. 288. Se även prop nr 26 1975, s. 75.

¹³⁰ Prop 1975:26, s. 74.

viss tids vistelse i landet (sex månader), men de var inte valbara.¹³¹ Inte heller i Sverige var detta någon självklarhet. Ett förslag i frågan hade väckts redan 1968 genom motioner i riksdagen,¹³² men i grundlagsberedningens betänkande om ny regeringsform och riksdagsordning 1972 avvisades detta. Motiveringen var att gränsen mellan kommunala och statliga angelägenheter var för svår att dra, att det fanns stora praktiska svårigheter att avgöra vilka icke svenska medborgare som skulle få rösträtt samt att om det vore så att ”rösträtten anses väsentlig för invandrarnas anpassning i Sverige” så borde man ”i stället bereda dem möjligheter att tidigare än nu få politiska rättigheter [...] genom att tiden för erhållande av svenskt medborgarskap förkortas”.¹³³

Dessa motiv för att avfärda rösträttsfrågan ansågs dock otillräckliga bara ett par år senare. I stället anfördes det nu att det faktum att invandrare var ”utestängda från det inflytande på utformningen av de lokala förhållanden som den kommunala rösträtten tillförsäkrar svenska medborgare”, måste betraktas som en viktig demokratifråga.¹³⁴ Politiskt inflytande beskrevs som ”det demokratiska samhällets yttersta garant för ett rättvist och riktigt förhållande mellan samhället och de enskilda”.¹³⁵ Invandrare bidrog dessutom till ”den svenska välfärdens utvecklingen” – både genom sitt arbete och som skattebetalare – och borde därför inte stå utan politiskt inflytande, anfördes det.¹³⁶ ”Denna brist på inflytande” betecknades ofta som ”ren diskriminering” från invandrarhåll, menade exempelvis Statens invandrarverk.¹³⁷ Och till skillnad från andra sammanhang där invandrarna ofta beskrevs i termer av problem, beskrevs i rösträttsfrågan ”invandrarnas närvaro” explicit som ”betingad av svenska nationella intressen och överväganden”.¹³⁸ Även i rösträttsfrågan var dock anpassningsproblematiken en central del av debatten: dels skulle rösträtt kunna bidra till att öka invandrarnas intresse för samhällsfrågor, vilket ”i sin tur [kunde] ge förutsättningar för en bättre anpassning och

¹³¹ För en översikt över utländska medborgares rätt att rösta i olika länder, se t.ex. David C. Earnest, *Old Nations, New Voters: Nationalism, Transnationalism and Democracy in the Era of Global Migration* (New York 2008).

¹³² FK mot nr 94 1968 av herr Björk m.fl., *om rösträtt för i Sverige bosatta utländska medborgare* (likalydande med AK mot nr 139 1968).

¹³³ SOU 1972:15, *Ny regeringsform/Ny riksdagsordning*, s. 126.

¹³⁴ Statsrådet Gustafsson, i SOU 1975:15, *Kommunal rösträtt för invandrare*, s. 20.

¹³⁵ Prop 1975/76:23, *om kommunal rösträtt för invandrare*, s. 89.

¹³⁶ SOU 1975:15, s. 100.

¹³⁷ SOU 1975:15, s. 36.

¹³⁸ SOU 1975:15, s. 98.

trivsel”¹³⁹; dels skulle ”ett direkt kommunalpolitiskt inflytande för invandrarna [...] stimulera det lokala samhällets ansträngningar att motverka invandrararnas svårigheter”; dels skulle denna form av inflytande kunna ”stärka invandrararnas självkänsla och främja deras solidaritet med det svenska samhället”.¹⁴⁰ Det hävdades dock vara en olycklig utveckling – som inte skulle ”främja vare sig invandrararnas egna intressen eller det svenska samhället” – om det uppstod nya partier på nationalitetsgrunder, d.v.s. särskilda invandrapartier.¹⁴¹ Det var i det svenska partisystemet som invandrare skulle integreras och samhället ansågs böra ge stort stöd för att de etablerade politiska partierna skulle kunna nå ut med sina budskap.

Den andra stora reformen var den som gav alla barn i för-, grund- och gymnasieskolan rätt att delta i hemspråksundervisning, en reform som trädde i kraft 1977.¹⁴² Skolan och utbildning ansågs, som vi har sett, spela en nyckelroll, eftersom språket betraktades som ”ett avgörande hinder för invandrare att [...] beredas en med befolkningen i övrigt jämbördig ställning”.¹⁴³ Det fanns i huvudsak två argument till stöd för reformen, vilka i många stycken hängde samman. Det första hämtade sin kraft ur en pedagogisk diskussion, där all forskning ansågs tala för att hemspråksreformen var central för att underlätta ”en effektiv inläring av svenska”.¹⁴⁴ Det är, hävdades det, genom det första språket som ett barn utvecklar sitt ”normsystem” och ”kulturmönster” och behärskar man modersmålet bristfälligt leder det också till sämre kunskaper i svenska.¹⁴⁵ Det andra argumentet relaterade explicit till de invandrapolitiska målen och invandrabarn ansågs ha samma rätt till de utvecklingsmöjligheter som svenska barn hade, men de hävdades befinna ”sig i en svår situation vad gäller språklig och kulturell identitet”.¹⁴⁶ Jämlikhet ansågs därför tala för att samhället måste ge ett särskilt stöd till de invandrade barnens personlighetsutveckling, med modersmålet i fokus för

¹³⁹ Statsrådet Gustafsson, i SOU 1975:15, s. 20.

¹⁴⁰ SOU 1975:15, s. 103. Se även prop 1975/76:23, s. 89.

¹⁴¹ Prop 1975/76:23, s. 65.

¹⁴² Se Ds U 1975:13, *Förslag om åtgärder för invandrabarnen i förskola, grundskola och gymnasieskola*. För en utförlig studie av hemspråksreformen, se t.ex. Ingegerd Municio, *Från lag till bruk. Hemspråksreformens genomförande* (Stockholm 1987).

¹⁴³ SOU 1971:51, s. 84.

¹⁴⁴ SOU 1974:69, s. 247. Se även prop 1975/76:118, *om hemspråksundervisning för invandrabarn*, s. 76–77.

¹⁴⁵ SOU 1974:69, s. 240–241.

¹⁴⁶ Prop 1975/76:118, s. 73.

detta, annars riskerade de att bli en ekonomiskt och socialt svag grupp i samhället. Möjligheten att både utveckla sitt modersmål och det svenska språket sågs också som en förutsättning för reell valfrihet, där barnet själv kunde välja kulturell identitet. Barnen behöver, anfördes det, samhällets stöd för att kunna ”känna sig stolta över och berikade av att tillhöra två kulturer” och för att ”kunna tillgodogöra sig mötet mellan två kulturer och två språk liksom mellan normer som ofta står i konflikt med varandra.”¹⁴⁷ Slutligen framhölls det som viktigt att öka samverkan mellan skolan och föräldrar för att ”överbrygga främlingsskapet”, och skapa ”synliga samarbetsmönster mellan föräldrar och andra vuxna i de olika miljöer, där barnet vistas [...]”.¹⁴⁸ Och här kunde idén om tvåspråkighet i sig fungera uppbyggande och brobyggande. Således kan vi se hur anpassningsfrågan – den ur pedagogisk forskning lånade tanken att invandrabarn lättast lär sig svenska om de också tidigt behärskar sitt ”hemspråk” – sammanblandas med och understödjer de övergripande invandrapolitiska målen.

Båda dessa reformer – kommunal rösträtt och hemspråksfrågan – kunde således lätt förklaras och rättfärdigas utifrån de fastlagda invandrapolitiska målen jämlikhet, valfrihet och samverkan. Men de var också en följd av diskussioner som vid denna tid fördes mellan de nordiska länderna om ett ytterligare utökat samarbete – en gemensam arbetsmarknad och social trygghet skulle nu följas av politiskt inflytande och en lösning på språkproblematiken – och det var den stora invandringen från Finland till Sverige som stod i fokus. I den vidare nordiska kontexten aktualiserades exempelvis både språk- och rösträttsfrågan i Nordiska ministerrådet efter finskt initiativ.¹⁴⁹

I ett svenskt perspektiv spelade inte minst antalet nordiska medborgare i sig en betydelsefull roll och statistiska beräkningar, som visade att det i första hand var nordbor dessa reformer berörde, redovisades också som regel. Exempelvis beräknades det i fråga om kommunal rösträtt finnas drygt 401 158 utlänningar i Sverige vid årsskiftet 1974/75, av vilka 183 181 var finska medborgare (ca 47 procent), 32 173 danska och 26 823 norska (vilket innebar att 61 procent av det totala antalet utlänningar utgjordes av nordbor).¹⁵⁰ Och i skolfrågan beräknades antalet invandrarelever år 1975 till 71 100, av

¹⁴⁷ Prop 1975/76:118, s. 74.

¹⁴⁸ Prop 1975/76:118, s. 74.

¹⁴⁹ Se t.ex. SOU 1970:44, *Språkunderrörelser bland finländska barn och ungdomar i Sverige*; SOU 1971:51, s. 20; NU 1975:4 *Nordisk kommunal rösträtt och valbarhet*, s. 12.

¹⁵⁰ Prop 1975/76:23, s. 10, 83; SOU 1975:15, s. 23–26.

vilka 28 200 hade finska som hemspråk (45 procent).¹⁵¹ Frågan blev därmed till stora delar en diskussion om ett ökat politiskt inflytande för de nordiska medborgarna och en möjlighet till språkbevarande särskilt för finnar.

Inte bara antalet ansågs dock betydelsefullt i dessa diskussioner, utan även den långtgående gemenskap som fanns mellan de nordiska länderna fördes fram. I hemspråksfrågan fanns det tidigt ett starkt uttalat intresse från de finska föreningarna i Sverige att finskspråkiga barn skulle kunna få undervisning på sitt modersmål: dels anfördes här det pedagogiska argument vi sett tidigare, dels betonades att dessa barn utan undervisning på sitt modersmål riskerade att hamna i en utsatt socioekonomisk position och dels hävdade man att det var olyckligt med bristfälliga kunskaper i finska för de barn ”som mitt i sin skolgång flyttar tillbaka till Finland”.¹⁵² Önskemålet om särskild hemspråksundervisning ansågs i detta fall inte alls oskäligt och den finskspråkiga gruppens särställning betonades, eftersom det – vid sidan om gruppens storlek och ”närheten till Finland” – fanns en gemensam historia med denna grupp och starka ”reciprocitetsskäl” (svenskans ställning i Finland som officiellt språk) talade för att gruppens krav borde tillgodoses.¹⁵³ Den nordiska gemenskapens betydelse blev även tydlig i frågan om kommunal rösträtt: skulle exempelvis endast nordiska medborgare erhålla rösträtt? Ett argument för det var att många nordiska invandrare på ”grund av den nordiska språkgemenskapen och allt annat som är gemensamt för de nordiska länderna ofta på kortare tid än invandrare från andra länder växer in i det svenska samhällets förhållanden”.¹⁵⁴ Detta synsätt vann dock inte gehör och det av två skäl: dels skulle det stå i strid med de principiella argumenten för reformen i sin helhet, dels skulle det medföra att invandrarna på ett olyckligt sätt delades i två grupper, en med och en utan politiskt inflytande.¹⁵⁵ Däremot valdes

¹⁵¹ Prop 1975/76:118, s. 72–73.

¹⁵² Centralförbundet för finska föreningar i Sverige, i SOU 1966:55, s. 250. För en utförlig diskussion om den finska invandrargruppens betydelse för reformen och politikens utveckling, se t.ex. Paula Rodrigo Blomqvist, *Från assimilation till separation: den finska invandrargruppens krav på finskspråkig skolundervisning* (Göteborg 2002); Markku Peura & Tove Skutnabb-Kangas (red.), *Man kan vara tvåländare också... Sverigefinnarnas väg från tystnad till kamp* (Stockholm 1994).

¹⁵³ SOU 1966:55, s. 237. I slutet av 1960-talet behandlades också den estniska gruppen särskilt, främst med anledning av att de ansågs ha ett så stort engagemang i utbildningsfrågor och redan hade särskilda skolor i både Stockholm och Göteborg.

¹⁵⁴ Prop 1975/76:23, s. 94.

¹⁵⁵ Prop 1975/76:23, s. 91–92.

vistelseid i landet som särskilt villkor för rösträtt – tiden sattes till tre år – utifrån argumentet att reformen till största del berörde nordiska medborgare och att dessa kunde ansöka om svenskt medborgarskap redan efter tre år (till skillnad från andra utlänningar där kravet var sju års vistelse i Sverige).¹⁵⁶ I båda dessa frågor gjordes det därmed tydligt att det är en stor skillnad mellan invandrare från Norden och invandrare från andra länder (och lagstiftningen modelleras utifrån nordbor), samtidigt som lagstiftningen kom att gälla lika för alla invandrade i landet.

Utformningen av en särskild invandrapolitik och målsättningen jämlikhet, valfrihet och samverkan möjliggjorde således att nya problem formulerades i den offentliga debatten, att nya orsaker definierades och att nya lösningar föreslogs. Med dessa nya mål för den svenska politiken förefaller en ny normativ grund institutionaliseras för svensk politik i invandrarfrågor i mitten av 1970-talet med *jämlikhet* som centralt värde och explicit mål. Invandrade skulle inte längre bara likställas med svenska medborgare i termer av likabehandling på arbetsmarknaden och i fråga om social trygghet, utan de skulle också beredas lika (faktiska) möjligheter till inflytande på och deltagande i det svenska samhället, liksom i fråga om möjligheten att utveckla den egna kulturella identiteten och tillhörigheten. Denna utveckling kan beskrivas som att det tidigare idealet om jämlikhet som likabehandling i formell mening, likställighet, kommit att ersättas av ett ideal om lika möjligheter. Detta ideal gavs dock fortfarande sin mening i den politiska diskussionen i huvudsak i relation till ekonomi och kultur: ekonomiska argument var fortfarande i hög grad avgörande för politikens utformning och likaså var invandrades annorlundaskap i termer av kultur viktiga.

Det är från 1960-talets slut tydligt att *ekonomi* och ekonomiska argument ligger till grund för den politik som fördes. Arbetsmarknaden och den ekonomiska utvecklingen ansågs inte längre kräva en fortsatt invandring, tvärtom. Den ekonomiska expansionen skulle i stället ske genom strukturalisering, en ökad rörlighet för arbetskraften inom landet samt genom att ”marginalgrupperna” (kvinnor) i större omfattning än tidigare erbjöds arbetsmöjligheter. Ur detta perspektiv betraktades återigen potentiella invandrare som konkurrenter om arbetstillfällen, men inte längre med enbart ”svenska arbetare” – som det anfördes i skyddet av det ”nationella arbetet” under första halvan av 1900-talet – utan med inhemsk arbetskraft i allmän-

¹⁵⁶ Prop 1975/76:23, s. 94.

het, vilket inkluderade de utlänningar som redan befann sig i landet. Och som vi har sett föranledde detta också ett stopp för arbetskraftsinvandring 1972. Denna restriktiva politik erhöll också stöd av argumentet att invandrare var kostsamma för samhället ur ett vidare samhällsekonomiskt perspektiv och därmed hotade välfärden. I denna nya historisk-politiska kontext – med en utbyggd välfärdsstat och jämlikhet som ideal – hävdades invandrare ta stora bostads-, utbildnings- och sjukvårdsresurser i anspråk. Ett värnande av välfärdsstaten ansågs därmed sätta restriktioner för politikens utformning. Dessutom introducerades nu ett tredje ekonomiskt argument: anpassning. De invandrades anpassning till svenska förhållanden – som ansågs både självklar och nödvändig – hävdades vara ytterst kostsam för samhället.

Anpassningsproblematiken aktualiserade också återigen utlänningars annorlundahet, *kultur* som retoriskt tema. Utlänningar beskrevs inte längre i termer av att ha en direkt moraliskt skadlig inverkan på det svenska folket, men invandrade definierades som problem genom att vara annorlunda och avvikande från det svenska och de ansågs möta ”en rad problem av speciell karaktär, som främst har samband med att de talar ett annat språk, är vana vid andra samhälls- och levnadsförhållanden eller har en annan religion”.¹⁵⁷ Den ökade invandringen från mer ”avlägsna länder” väckte också vid denna tid en oro för att nya och hittills okända sociala problem kunde komma att uppstå, som konflikter mellan en inhemsk befolkning och ”personer med främmande ursprung och med andra levnadsvanor och beteendemönster än våra”.¹⁵⁸ Denna oro motiverade exempelvis en ändrad och effektivare lagstiftning mot rasdiskriminering, eftersom en ökad invandring av kulturellt annorlunda grupper ”givetvis ökar risken för ras- och andra minoritetsproblem”.¹⁵⁹

Parallellt med att jämlikhet fastslås som en central normativ grund för den svenska politiken i invandrarfrågor, accentuerades således samtidigt de invandrades annorlundahet i termer av kultur. När denna annorlundahet bedömdes vara ett stort problem framstår det tydligt att det stora antal invandrade från de nordiska länderna egentligen inte längre var att räkna till kategorin invandrade. De karaktäriseras inte av något av det som i debatten ansågs vara det stora problemet med invandring och invandrade – anpass-

¹⁵⁷ SOU 1975:15, s. 102.

¹⁵⁸ Prop 1970:87, *angående godkännande av konvention om avskaffande av rasdiskriminering m.m.*, s. 58.

¹⁵⁹ Prop 1970:87, s. 57.

ningsfrågan (undantaget möjligen de finska barnens skolgång) – tvärtom. Det blev, som vi har sett, klart formulerat i den diskussion som fördes i frågan om kommunal rösträtt för invandrare. Tydligt formulerades det också i den diskussion som föregick en ny medborgarskapslagstiftning: ”På grund av att så stor gemenskap i fråga om språk och kultur och likhet beträffande samhällsförhållanden råder mellan de nordiska länderna”, så ”kan medborgare i nordiskt land ofta anpassa sig i ett annat nordiskt land snabbare än andra utländska medborgare.”¹⁶⁰

Slutord: den normativa grunden för den ”mångkulturella politiken”

Det är alldeles uppenbart att den normativa grunden för svensk politik i invandrarfrågor påtagligt förändrades under 1900-talets gång. Från att invandrare och invandring ansågs ”utöva en moraliskt och ekonomiskt skadlig inverkan på det svenska folket”¹⁶¹ i början av seklet, anfördes i efterkrigstidens nya kontext att det kunde anses ”obestridligt att Sverige såväl ekonomiskt som kulturellt har haft god nytta av invandringen”.¹⁶² Den politik som etablerades i mitten av 1970-talet, grundad på värdena jämlikhet, valfrihet och samverkan skiljer sig också från den explicit hierarkiska syn på invandrare och invandring som dominerade under det förra seklets första hälft, där exempelvis fann kunde beskrivas som i allmänhet ”ohögade för arbete, begifna på starka drycker och ohörsamma mot ordningsmakten samt förty ofta utgöra en fara för rätts säkerheten [...]”.¹⁶³ Sett med dagens ögon och den diskussion som de senaste decennierna handlat om mångkulturalism och mångfald kan den politik i invandrarfrågor som genom riksdagsbeslutet 1975 institutionaliserades, karaktäriseras som en mångkulturell politik, även om det inte var ett begrepp som användes i debatten vid denna tid.

Den svenska politiken kan närmast liknas vid den liberala mångkulturalism som främst kommit att förknippas med den kanadensiske politiske teoretikern Will Kymlicka.¹⁶⁴ I hans mångkulturella teori och försvar för sär-

¹⁶⁰ SOU 1974:69, s. 353. Se även prop 1975/76:23, s. 39.

¹⁶¹ Riksdagens skrivelse nr 33 1907, s. 5.

¹⁶² SOU 1966:55, s. 225.

¹⁶³ Prop 1913:42, *med förslag till lag angående förbud för vissa utlänningar att här i riket vistas*, s. 14.

¹⁶⁴ Will Kymlicka, *Mångkulturellt medborgarskap* (Nora 1998). För en översikt över den mångkulturella debatten i samtida politisk teori, se t.ex. Ulf Mörkenstam, ’Det mångkulturella samhället’, Ludvig Beckman & Ulf Mörkenstam (red.), *Politisk teori* (Malmö 2009), s. 137–148.

skilda grupprättigheter på kulturell grund återfinns också värdet jämlikhet som normativ grund. I likhet med argumentationen i svensk politik menar han att särskilda åtgärder både kan öka jämlikheten mellan majoritet och minoritet och öka den individuella autonomin. Genom dessa åtgärder kan nämligen enskilda individer tillförsäkras samma frihet och möjligheter i val av livsplaner som medlemmar tillhöriga den dominerande kulturen. I grund och botten handlar en mångkulturell politik för invandrade grupper, enligt Kymlicka, om ”att hjälpa etniska grupper och etniska minoriteter [invandrade] att uttrycka sin kulturella egenart och stolthet utan att det hindrar deras framgång i det dominerande samhällets ekonomiska och politiska institutioner.”¹⁶⁵ Och flera av de åtgärder han diskuterar explicit, ligger mycket nära de som vidtogs och diskuterades i svensk politik 20 år tidigare: formell lika behandling och lika möjligheter i termer av politiskt inflytande, en stark lagstiftning mot diskriminering, samt offentliga anslag för att upprätthålla vissa kulturella traditioner, exempelvis språket genom hemspråksundervisning.¹⁶⁶

Även om vi i efterhand kan karaktärisera den svenska invandrapolitikens utformning i termer av en mångkulturell politik, så var ju, som vi har sett, den normativa grunden för svensk politik i invandrarfrågor vid denna tid inte entydig. I denna studie av hur politiken förklarades och rättfärdigades framstår jämlikhet som ett av flera retoriska teman, där ekonomi och kultur, liksom under första hälften av 1900-talet, var ytterst betydelsefulla (och jämlikhet erhöll sin mening i relation till dessa etablerade teman). En konsekvens av detta var exempelvis att politiken i mycket högre grad utformades utifrån pragmatiska, tillfälliga och konjunkturberoende samhällsekonomiska analyser, än utifrån ett specifikt normativt värde, som exempelvis jämlikhet. Och detta var redan direkt efter kriget ett uttalat politiskt mål: att utforma en ”med de ekonomiska konjunkturerna sammanhängande utlänningspolitik.”¹⁶⁷ Denna politikens tvetydighet, medförde också att olika värden hamnade i konflikt med varandra. Denna form av värdekonflikt legitimerade exempelvis uppdelningen av politiken i invandrarfrågor i två politikområden – invandringspolitik och invandrapolitik – med olika normativ grund. Ett tredje politikområde kom också så småningom att utvecklas efter 1972 års stopp för arbetskraftsinvandring – en flyktingpolitik grundad i internationell rätt – och som efter denna studerade tidsperiod kom att bli allt mer bety-

¹⁶⁵ Kymlicka, *Mångkulturellt medborgarskap*, s. 40.

¹⁶⁶ Kymlicka *Mångkulturellt medborgarskap*, s. 39–40, 188–193.

¹⁶⁷ Prop 1954:41, s. 62.

delsefull inom ramen för vad som här kallats en svensk politik i invandrarfrågor.¹⁶⁸

Denna konflikt mellan värden fick även en stor och avgörande betydelse för den ambivalenta syn på utlänningar/invandrade som etablerades i mitten av 1970-talet, samtidigt som målen för den ”mångkulturella” invandrapolitiken fastslogs: å ena sidan betraktades invandrade som en tillgång för landet, de skulle behandlas lika och ha samma rätt till lika möjligheter som svenskfödda, å den andra var den kollektiva identiteten invandrare som konstituerades i diskursen konstruerad i negativa termer. Invandring och invandrade uppmärksammades främst som problem – formulerat både i kulturella och ekonomiska termer (tydlig i frågan om anpassning) – och invandrare ansågs egentligen vara icke önskvärda annat än under vissa specifika ekonomiska omständigheter. Och även om denna ”mångkulturella politik” möjliggjorde en mängd nya politiska förslag och åtgärder för att komma till rätta med de problem som definierades i diskursen, så finns det fortfarande stora likheter med hur den normativa argumentationen såg ut under den första halvan av 1900-talet.

I och med anpassningsfrågans framskjutna position – det var den fråga som ”ägnats den ojämförligt största uppmärksamheten”, som det uttrycktes i en proposition 1968¹⁶⁹ – kom dessutom den förda politiken att förklaras och rättfärdigas utifrån en föreställning om invandrare som allt mer annorlunda och avvikande. Att kontinuerligt peka ut dessa skillnader inneslöt ett värderande moment och en jämförelse med majoriteten, d.v.s. svenskar, som representerade dominerande sociala normer. Invandrapolitikens explicita utgångspunkt i frågan om anpassning tenderar därför att återskapa ett kulturhierarkiskt synsätt – också detta i likhet med det synsätt som dominerade under 1900-talets första hälft – men nu i en historisk-politisk kontext där ett demokratiskt värde som jämlikhet var centralt och med en valfrihet för invandrade om de ville utveckla en ”svensk kulturell identitet” eller ”behålla och utveckla den ursprungliga identiteten”.¹⁷⁰ Till skillnad från politiken före

¹⁶⁸ De flesta studier av svensk flyktingpolitik är i första hand riktad mot utvecklingen sedan 1980-talet, då en allt mer restriktiv flyktingpolitik började utformas, se t.ex. Elisabeth Abiri, *The Scuritisation of Migration: Towards an Understanding of Migration Policy Changes in the 1990s: the Case of Sweden* (Göteborg 2000); Maria Appelqvist, *Responsibility in Transition: a Study of Refugee Law and Policy in Sweden* (Umeå 1999); Ann Towns, *Asyl i Sverige? En analys av asylpolitiken i Sverige under 1990-talet* (Göteborg 1996).

¹⁶⁹ Prop 1968:142, s. 47.

¹⁷⁰ SOU 1974:69, s. 19.

krigsslutet var dock inte längre explicita hänvisningar till nationen legitima för att bekräfta denna hierarki och svensk politik utvecklades, som vi har sett, i mångt och mycket i ett avståndstagande från nationalistiska värderingar. Samtidigt var inte heller dessa värderingar längre nödvändiga för att upprätthålla detta kulturhierarkiska synsätt, då bevarandet av nationen i form av ekonomi och kultur alltjämt fortfor att legitimera politiken parallellt med att jämlikhet etablerades som normativ grund. Den politiska utvecklingen skulle med det kunna beskrivas i termer av att en ”institutionaliserad nationalism” etablerades decennierna efter kriget, där nationen togs för given. Som exempelvis Patrik Hall uttrycker det i sin studie av nationens roll i svensk offentlig debatt: ”Det är just denna institutionalisering som fått nationalismen i moderna välfärdsstater att framstå som så självklar att man kanske helst inte skulle vilja tala om någon nationalism”.¹⁷¹

Detta ambivalenta förhållningssätt till utlänningar/invandrade och ett återskapat kulturhierarkiskt synsätt aktualiserar frågan om den betydelse den ”mångkulturella politik” som etablerades vid 1970-talets mitt egentligen hade i ett längre tidsperspektiv. Den normativa grunden jämlikhet förefaller exempelvis inte ha haft något större inflytande på de faktiska förhållandena för dagens invandrade i Sverige. I mitten av 2000-talet var invandrade fortfarande mer utsatta än infödda och villkoren hårdare: på arbetsmarknaden, inom socialtjänstens verksamhet och i fråga om hälsa, boende, utbildning, ekonomi och försörjning.¹⁷² Ett vanligt mönster är att infödda svenskar befinner sig i det bästa läget, medan inflyttade personer från Norden och andra västländer har nästan lika bra villkor. I det sämsta läget befinner sig invandrade från Afrika, Asien och Latinamerika.¹⁷³ Och det är intressant utifrån

¹⁷¹ Patrik Hall, *Den svenskaste historien* (Stockholm 2000), s. 280. Se även t.ex. Lars Trägårdh, 'Sweden and the EU. Welfare State Nationalism and the Spectre of Europe', Lene Hansen & Ole Waever (red.), *European Integration and National Identity. The Challenge of the Nordic States* (New York 2002). För en mer utförlig diskussion om denna institutionaliserade form av nationalism, se t.ex. Michael Billig, *Banal Nationalism* (London 1995).

¹⁷² Se t.ex. SOU 1999:8 *Invandrarskap och medborgarskap*; SOU 2000:41 *Välfärd, ofärd och ojämlikhet*; SOU 2001:79 *Välfärdsbokslut för 1990-talet*; SOU 2004:48 *Kategorisering och integration*; SOU 2005:56 *Det blågula glashuset*; SOU 2006:79 *Integrationens svarta bok. Agenda för jämlikhet och social sammanhållning*.

¹⁷³ Se t.ex. Carl Le Grand & Ryszard Szulkin, 'Permanent Disadvantage or Gradual Integration: Explaining the Immigrant-Native Earnings Gap in Sweden', *Rapport* (Stockholm 2002); Gunnar Myrberg, *Medlemmar och medborgare. Föreningsdeltagande och politiskt engagemang i det etnifierade samhället* (Uppsala 2007), s. 43–52.

denna studie. Utvecklingen av politiken i invandrarfrågor decennierna efter det andra världskriget var ju, som vi har sett, nära förbunden med framväxten av ett allt mer institutionaliserat nordiskt samarbete. För svenskt vidkommande är det uppenbart att invandringen från de nordiska länderna – och särskilt den stora invandringen från Finland – hade en avgörande betydelse för politikens utveckling. Alla de stora reformer som genomfördes under denna tidsperiod har samtidigt varit del av en större nordisk debatt: den gemensamma nordiska arbetsmarknaden och konventionen om social trygghet, kommunal rösträtt och hemspråksreformen. Samtidigt som dessa reformer exemplifierar hur ett ideal om jämlikhet som normativ grund för politiken har utvecklats, visar de också att politiken har formerats utifrån en ideal bild av invandrare som i första hand manliga nordbor, främst finska män. Politiken har dock kommit att omfatta även alla icke-nordiska invandrare. Dessa reformer och den ”mångkulturella politik” som utvecklades byggde således också på en föreställning om likhet i kulturella termer.

Men vad händer med denna jämlikhetsgrund när inte alla är lika? Förutsätter jämlikhet likhet även i en mångkulturell politik?

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

”Vilda divisionen” – den kaukasiska infödda kavalleri- divisionen 1914–1917

RONNY RÖNNQVIST

Kaukasus har sedan urminnes tider varit en smältdegel som frambringat och konserverat ett otal etniska grupper och folkslag. Skyddade av Kaukasus mäktiga bergsformationer har dessa folk bibehållit sina egenartade språk och kulturer. De olika regionerna och t.o.m. byarna levde relativt isolerade och mer eller mindre i fiendskap med varandra. Småkrig och rövartåg hörde till dagordningen mellan de olika folkgrupperna. Endast ryssarnas intrång fr.o.m. slutet av 1700-talet fick en del av de kaukasiska stammarna att tidvis slå sig samman till kamp mot inkräktarna. Under förra delen av 1800-talet förde Ryssland sålunda en bitter kamp mot bergsfolken i olika delar av Kaukasus. Först ca 1860 avgick Ryssland slutgiltigt med segern i och med att den Dagestanbördige imamen och frihetskämpen Shamil och hans murider måste ge upp sitt sista fäste i norra Kaukasien. Ryska soldater som deltagit i striderna hade dock imponerats av dessa ”gortsis” (bergskrigare) modiga kamp. Hem till Ryssland förde de med sig en romantisk syn på Kaukasus och många anammade t.o.m. kaukasiska seder och bruk – de var *kavkaztsi*, d.v.s. de hade tjänat i Kaukasien. Författare som Pusjkin, Lermontov och Tolstoj, av vilka de två sistnämnda själva hade tjänstgjort i Kaukasien, bidrog genom sina verk till denna romantisering.

När det krig som blev det första världskriget bröt ut i augusti 1914 förfogade det kejsrerliga Ryssland över en numerärt överlägsen krigsmakt. Kvalitativt var det dock inte så välbeställt med armén, speciellt jämfört med det tyska militärmaskineriet. Bakom den stående hären fanns en ofantlig manskapsreserv till förfogande, som man omedelbart började ställa på krigsfot. Vissa delar av det ryska imperiet var dock befriade från att bidra med manskap till den ryska armén. Dit hörde de kaukasiska guvernementen och bl.a. Finland. Många unga män från dessa områden hade dock på frivillig basis i många generationer utbildat sig till officerare i den kejsrerliga armén. Vidare hade man också i tidigare krig (bl.a. de rysk-turkiska och rysk-japanska krigen) uppställt frivilligförband från Kaukasusområdet. Sålunda var det inte märkligt att man inför det hotande kriget igen vände blickarna mot Kaukasus och dess modiga bergskrigare. För klarhetens skull bör det i detta sammanhang påpekas att det i Kaukasus allt sedan Rysslands intrång i regionen fanns ett stort antal ryska trupp- och speciellt kosackförband (Terek- och Kubankosacker) stationerade. Dessa bör alltså inte förväxlas med den kaukasiska infödda kavalleridivision som denna artikel handlar om.

Divisionens formering och organisation

Då sannolikheten för en konflikt med Tyskland ökade under förra delen av år 1914, gjorde den dåvarande ståthållaren för Kaukasus, general greve Illarion Vorontsov-Daskov redan i juli 1914 ett förslag om att uppställa ett förband av infödda kaukasiska krigare på frivillig basis.¹ En sådan enhet hade också ingått i de ryska styrkorna under det rysk-japanska kriget 1904–1905. Tanken bakom förslaget verkar delvis ha varit att kanalisera de krigiska aktiviteterna i området så, att eventuella hetsporrar inte skulle ställa till med besvär under en eventuell kommande konflikt. Förhållandet mellan de kaukasiska folken och Ryssland var ju fortfarande inte direkt hjärtligt, även om det fanns stora skillnader mellan de olika regionerna. Och de kaukasiska krigarna var ju vitt kända för sitt mod, som ryssarna fått känna av under de kaukasiska krigen. Det hade ju endast gått en till två generationer sedan Ryssland kuvat dessa folk.

Förslaget om uppställandet av ett infött kaukasiskt förband togs nådigt upp av kejsaren Nikolaj II. Inom kort gav han general prins Georgij Iljitj Orbeliani, som för övrigt hade kommenderat den tidigare nämnda infödda kau-

¹ V.L. Telitsin, *Dikaja Divizia, Sbornik materialov* (Moskva 2006), s. 5

kasiska kavalleribrigaden under rysk-japanska kriget, order om att uppställa och organisera en infödd kaukasisk kavalleridivision.² Denna skulle bestå av sex regementen (normalt bestod en kavalleridivision av fyra regementen), och varje regemente skulle vara rekryterat i en specifik region och sålunda omfatta ett så enhetligt manskap som möjligt. Detta var dock lättare sagt än gjort p.g.a. den tidigare nämnda splittrade etnografiska sammansättningen även inom en begränsad region. Som ett exempel kan nämnas att det inom det kaukasiska området talades över 40 olika språk.

Rekryteringsområdena för divisionen var följande: Tjerkessien (nordvästra Kaukasus omfattande Adygejen, Abhazien, Svanetien och Mingrelien), Khabarda (centrala Kaukasus), Ingusjien (centrala Kaukasus), Tjetjenien (nordöstra Kaukasus), Dagestan (östra Kaukasus) samt (nuvarande) Azerbajjan (sydöstra Kaukasus, vars invånare tidigare kallades tatarer). Enbart inom det område som omfattade Dagestan fanns det ett flertal etniska grupper såsom avarer, darginer, kumyker, letzgier m.fl., vilka alla talade sina egna språk. Sålunda kunde språkförbistringen även inom ett och samma regemente vara stor. Det rådde dock ingen brist på frivilliga, man kunde välja och vraka och endast det bästa materialet uttogs. Vanligtvis bestod manskapet av män som sedan tidigare innehåft någon tjänst i den ryska administrationen, t.ex. som lokala poliskonstaplar eller väktare.

Till befälhavare för den nya divisionen utsågs ingen mindre än storfurst Michail Aleksandrovitj, kejsaren bror. Denne hade nyss återvänt från utlandet efter den landsförvisning som följt på hans morganatiska äktenskap med Natalia Tjeremetevskaja.

Varje regemente skulle bestå av 23 officerare, tre militärämbetsmän, en mulla, 573 ryttare ("svärd") samt 68 icke stridande personal.³ Mullan behövdes i och med att största delen av manskapet bekände sig till den islamska tron (i Kaukasus var endast Georgienområdet grekisk-ortodoxt). Överste Pjotr Polovtsov, som skulle komma att kommendera det tatariska regementet (upptagningsområde Azerbajjan), berättar i sin bok *Downfall and Glory* om det inte så lätta arbetet med att formera regementet i staden Elisavetpol. Trots att tillströmningen av frivilliga var stor, behövdes det ibland en rätt så fri användning av den traditionella *nagaikan* för att få någorlunda disciplin i leden. De kaukasiska krigarna var inte vana vid att bli kommenderade,

² P.A. Polovtsoff, *Glory and Downfall: Reminiscences of a Russian Staff Officer* (London 1935), s. 113

³ Telitsin, *Dikaja Divizia*, s. 5

Officerare ur det tatariska regementet. P. A. Polovtsoff; Glory and Downfall: Reminiscences of a Russian Staff Officer (London 1935).

och dessutom var stridigheter mellan män tillhörande olika stammar och byar vanliga. Då regementet var redo för avfärd anmälde Polovtsov sitt regemente för den kaukasiska armens stabschef general Nikolaj Judenitj, som befallde att regementet skulle transporteras till staden Armavir, där gevär och ammunition skulle utdelas. Då Polovtsov svarade att han redan erhållit dessa, utbrast Judenitj: ”Ni är galen, era tatarer kommer att göra slut på hela den armeniska befolkningen i Elisavetpol i morgon”. Polovtsov kunde lugna honom med att gevären var på en säker plats i regementet och ännu inte utdelade. Men detta visar vilka problem man hade med de hetlevrade kaukasiska krigarna.⁴

I början av september var alla de sex regementena fulltaliga och förflyttade till Armavir, där en period av intensiv träning började. Divisionen gick nu under det officiella namnet ”Den kaukasiska infödda kavalleridivisionen” (*Kavkazkaja Tusemnaja Konnaja Divizija*), och kommandot övertogs av storfurst Mikhail Aleksandrovitj. Det var först efter striderna i Karpaterna i början av år 1915 som divisionen fick det inofficiella namnet *Dikaja divizija*, d.v.s. Vilda divisionen, p.g.a. sin i alla avseenden vilda framfart.

⁴ Polovtsoff, *Glory and Downfall*, s. 117

De sex regementena var som sagt rekryterade bland frivilliga inom olika områden i Kaukasien och fick sina namn efter dessa regioner. Kavalleridivisionen var indelad i tre brigader innehållande två regementen per brigad. Varje regemente bestod av sex sotnior (kosackeskadroner) och organisation och personal var vid början av kriget följande:⁵

Divisionskommendör: generalmajor storfurst Michail Aleksandrovitj Romanov
Stabschef: överste Jakov Davidovitj Jusefovitzj

1:a Brigaden

Kommendör: generalmajor furst Dimitrij Bagration

- *Kabardinska regementet (chef: överste greve Illarion Vorontsov-Daskov, son till guvernören)*
- *2:a Dagestanska regementet (chef: överstelöjtnant furst Guivi Ivanovitj Amilachvari)*
(N.B. Från tidigare existerade redan det 1:a Dagestanska kavalleriregementet, som ingick i den 3:e Kaukasiska kosackbrigaden)

2:a Brigaden

Kommendör: överste Konstantin Nikolaevitj Chagandokov

- *Tjetjenska regementet (chef: överstelöjtnant Aleksandr Sergejevitj Svjatopolk-Mirskij)*
- *Tatariska regementet (chef: överste Pjotr Aleksandrovitj Polovtsov)*
(N.B. rekryterade från dagens Azerbajjan, vars invånare förr kallades tatarer)

3:e Brigaden

Kommendör: generalmajor furst Nikolaj Vadbolskij

- *Ingusjiska regementet (chef: överste Georgij Aleksejevitj Merchule)*
- *Tjerkessiska regementet (chef: överstelöjtnant furst Aleksandr Zacharevitj Chavtsavadse)*

Till divisionen hörde en beriden bergsartilleribataljon. Därtill var en maskingevärsavdelning (*pulmetnaja otriad*) av bataljonsstorlek, bestående av matro-

⁵ Telitsin, *Dikaja Divizia*, s. 6; Paavo Talvio, 'Kansallisen Kaukasialaisen Ratsuväkidivisioonan sotatie 1914–1917', *Ratsuväen vuosikirja IV* (Tampere 2005), s. 69.

ser ur den baltiska flottan (!) attachederad till divisionen. Dessa sjömän bar samma uniformer som divisionens övriga personal. Trots att den gjorde gott ifrån sig i striderna skulle den senare i revolutionstiderna bli en belastning för divisionen, som en härd för revolutionär propaganda. Slutligen hörde även ett blygsamt divisionslasarett till sammansättningen.⁶

Utrustning och träning

Officerarna var till stor del erfarna ryska kavalleriofficerare eller officerare från kaukasiska furstesläkter. De kaukasiska furstesläkterna hade redan sedan 100 år tillbaka tillhandahållit officerare för tsarens armé och den kejsrerliga skyddsvakten (*Ego Imperatorskogo Velitjestva Konvoi*). Hela manskapet, inkluderande officerarna, bar som uniform den traditionella kaukasiska tjerkeskan, en kappa med patronfickor över bröstet. Sålunda lät även Polovtsov genast skraddarsy en tjerkeska åt sig. För att få ett snyggt snitt på dräkten behövdes en kaukasisk skraddare. Färgen på dräkten var grå, utom för tjetjenerna som hade en svart tjerkeska och tatarerna vars dräkt var khakifärgad. Till tjerkeskan hörde den traditionella basjlyken (huvudskyddet), som vanligtvis bars bak på ryggen och hade olika färg för varje regemente. Sålunda hade tjerkeserna gröna basjlyker, tjetjenerna gula, ingusjierna blå, dagestanerna mörkröda, kabardierna vita och tatarerna vinröda.⁷ Huvudbonaden bestod av den traditionella skinnmössan, papahan, av olika snitt beroende på respektive regions traditioner. Undantagsvis bar det tjerkesiska regementets 4:e sotnia, bestående av abhazier, basjlyken virad runt huvudet som en turban.⁸ Därtill var varje man utrustad med den kaukasiska burkan, en vid tung päls som om vintern skyddade såväl ryttare som häst. Den militära rangen angavs genom de sedvanliga breda ryska axelstyckena (*pogoni*). Liksom kosackerna använde de kaukasiska ryttarna inte sporrar.

Som bevapning hade varje man sitt traditionella sidovapen, den effektiva kaukasiska shaskan (sabeln), samt naturligtvis dolken, kindjalen, som alltid av männen bars framtill på bältet. Shaskan var ofta, speciellt hos officerarna, rikt utsmyckad med silver- och niellodekorationer och klingan av bulatstål (ryska för damaststål), oftast tillverkad av kaukasiska mästare. Varje kaukasisk krigare hade allt sedan barnsben övat sig i bruket av shaskan och de var sålunda utmärkta svärdsmän. Av staten fick varje man därtill ett tre linjers gevär samt en

⁶ Om maskingevärsavdelningen se: Aleksandr Kibovskii, 'Otriad Baltiskogo Flota pri Kavkazkoi Tusemnoi Konnoi Divizii 1914–1917', *Zeughaus Nr. 24 (nd)*, s. 24–30

⁷ 'The Wild division', www.thedarkpaladin.com./savagedivision.htm (1.6.2008).

⁸ Sergei Kournakoff, *Savage Squadrons* (Boston/New York 1935), s. 82.

Nagantrevolver. Divisionens hästar var av utmärkt kvalitet, ståtliga springare för kabardinerna och små men uthålliga ponnyer av rasen karabagh för tatarerna. Det enda problemet med hästarna var att en kaukasisk krigare vägrade att rida en märr. Sålunda var alla hästarna hingstar, vilket resulterade i att de slogs sinsemellan lika mycket om inte mer än männen från de olika byarna, innan hästarna vant sig vid att rida invid varandra.⁹ Det säger sig självt att hela manskapet var utomordentliga och djärva ryttare. De tilltalades inte med menig eller soldat som var brukligt inom armén, utan med ordet *djigit*, vilket betyder modig ryttare (jfr *djigitovka*, trickridning). Inte ens under träningsperioden kunde de kaukasiska krigarna dock undanhålla sig sin traditionella favoritsysselsättning – häststöder. Polovtsov berättar att några hästar en dag på ett mystiskt sätt försvunnit från regementet. De återfanns snart hos tjetjenerna. Tatarerna hämnades genom att en natt klippa av svansen på motsvarande antal tjetjenhästar. Detta var en fruktansvärd skymf eftersom ingen krigare med självrespekt kunde rida omkring på en häst med stympad svans. Följande natt ledde detta till ett större bråk där både svärd och dolkar kom till användning – lyckligtvis utan att orsaka större skador. Men snart nog lärde sig krigarna att underordna sig den militära disciplinen och bli mönstergilla soldater.¹⁰

Ytterligare kan nämnas att de nyuppställda regementena inte hade några egentliga egna regementsfanor, vilket var brukligt i den ryska armén. I stället använde man sig av det traditionella hästsvansstandaret. Först år 1917 fastställdes egna fanor för de sex regementena, men oktoberrevolutionen satte stopp för distributionen av fanorna till enheterna.

Officerskåren och manskapet

Trots att Vilda divisionens manskap helt och hållet bestod av infödda kaukasier, regementsvis sammansatta ur olika regionala folkslag, var officerskåren brokigt sammansatt. Där kunde man hitta officerare med den mest skiftande bakgrund. Ursprungligen hade storfurst Michail Aleksandrovitj lockat med sig flere gardesofficerare som tjänstgjort i kända gardesregementen. Dessa var av rysk, tysk-baltisk och kaukasisk härkomst. De kaukasiska officerarna var oftast av någon furstlig släkt som redan i generationer tjänstgjort inom den ryska armén, vanligtvis kavalleriet. Bland dem återfinns vi släkter som Bekovitj-Tjerkassy, Chavtsavadse, Feizull-Mirza Kazhar (kusin till shahen av Persien),

⁹ Polovtsoff, *Glory and Downfall*, s. 117–118.

¹⁰ Polovtsoff, *Glory and Downfall*, s. 126.

Vilda divisionens kommandör, storfurst Michail Aleksandrovitj i sin tjerkeska. P. A. Polovtsoff, Glory and Downfall: Reminiscences of a Russian Staff Officer (London 1935).

Kutjuk-Ulagai, Sultan Guivey (flere bröder), Seid Bey, Sjervaschidze, Malsagov m.fl. Av kända ryska släkter representerade i Vilda divisionen kan nämnas Valbolskij, Staroselskij, Gagarin samt en av Leo Tolstojs söner, greve Michail Lvovitj Tolstoj. Det är intressant att notera att i Michail Tolstojs regemente även tjänade en släkting med samma namn som huvudpersonen i Leo Tolstojs kända novell *Hadji Murat*.

Av tysk-baltisk härkomst var officerarna von Felsen, von Rozenthal, Keller, Albrecht, Wrangel m.fl. Även fransmän var representerade, bl.a. av officerare av släkterna Napoleon Murat (sonson till Napoleons berömda marskalk Murat) och de Bertren.¹¹ Många av dessa officerare hade lockats till divisionen av ren romantisk äventyrslystnad. En sådan var den förre Chevaliergardesofficere-

ren kapten markis George Degli Albizzi av italiensk härkomst, liksom löjtnant Sergei Kournakoff, som senare skrev den läsvärda skildringen *Savage Squadrons* om sina upplevelser som officer i tjerkesregementet. Adjutanten i det tjerkesiska regementet löjtnant Jan Veriga-Darewski var av polsk härkomst liksom prins Stanislav Radziwill o.s.v. Inte heller finländska färger saknades. Ryttmästare (senare överste) Henrik Felix Björkqvist (1889–1947) från Kaskö tjänstgjorde som chef för den 4:e sotnian i det tjerkesiska regementet. Han var en Fredrikshamnskadett och gift med en rysk furstinna, Helene Palavandoff. Efter inbördeskriget stannade han kvar i Kaukasien och tjänstgjorde under åren 1919–1921 som Finlands representant i Tiflis (Ge-

¹¹ Telitsin, *Dikaja Divizia*, s. 37 och 68.

orgien), varifrån han återvände till Finland efter några år i Paris. År 1932 blev han vald till stadsdirektör för Kaskö stad, en tjänst som han innehade till år 1941.¹²

En säregen bakgrund hade Israfil och Aslan Bek-Borovoi, far och son som tjänstgjorde i det ingusjiska regementet. Fadern hade börjat sin karriär i kejsarens skyddsvakt (Hans Majestäts Konvoi) och senare tjänat 15 år som polischef i Askhabad. År 1910 måste han fly till Persien p.g.a. illvilliga anklagelser om påstådda tjänstefel. Han enrollerade sig i shahens av Persien armé och utmärkte sig genom sitt mod i flere strider under de inbördeskrig som rasade i regionen. Han steg snabbt i graderna och belönades av shahen med generalsrang. Efter att shahens parti lidit nederlag, måste han igen fly tillbaka till Ryssland i början av år 1914. Då kriget bröt ut, utfärdades allmän amnesti för alla som inte gjort sig skyldiga till direkt kriminella handlingar. Detta möjliggjorde att Israfil kunde ansluta sig till Vilda divisionen som vanlig ryttare. Han tjänade i det ingusjiska regementet bl.a. under sin egen son Aslan, som var stabsryttmästare. Trots sin ålder uppvisade Israfil exemplariskt mod och belönades så småningom med löjtnants och senare med stabsryttmästares grad. Cirkeln hade slutits!¹³

Strider i Karpaterna

Efter träningsperiodens slut underställdes divisionen den till den 9:e armén tillhörande 2:a kavallerikåren, som leddes av general Khan Nahitjevanskij. Den 2:a kavallerikåren bestod av den 12:e kavalleridivisionen (under generalmajor Gustaf Mannerheim) och den nyuppställda infödda kaukasiska kavalleridivisionen. Den 26 november mönstrades divisionen av kårchefen general Nahitjevanskij vid en parad i staden Lvov. Ilja Tolstoj, en annan son till Leo Tolstoj, var på plats i egenskap av journalist och sammanfattade sina intryck på följande sätt:

De beridna regementena passerade förbi, det ena vackrare än det andra. Under en hel timmes tid förundrade sig hela staden över detta oväntade spektakel. Allt under det att

¹² Kartotek över finländare som tjänstgjort i ryska armen, Riksarkivet, Helsingfors, Carl Oscar Wasastjernas anteckningar, ES 2961; Talvio, *Kansallisen Kaukasialaisen Ratsuväkidivisionan sotatie 1914–1917*, s. 71, 81 samt Hilding Nissen, 'Några personligheter i 1900-talets Kaskö', *Syd-Österbotten* 3.1.2001 och Bjarne Smeds, 'Kaskööversten och furstinnan som flydde från Ryssland', *Syd-Österbotten* 10.9.1991.

¹³ 'Lev iz kavkazkoi tusemnoi divizii', Respublika Ingusjetia, www.ingushetia.ru/m-news/archives005110.shtml (16.6.2008).

ryttarna sjöng sina krigiska folksånger marscherade förbi oss väluniformerade typiska ryttare i sina vackra rockar och färggranna basjlycker, med vapen glänsande av guld och silver. På de livliga och ståtliga hästarna satt smidiga, mörkhyade ryttare fulla av stolthet och nationalkänsla.¹⁴

Genast efter mönstringen marscherade divisionen mot Karpaterna där man överskred den österrikiska gränsen vid staden Sambora. Enligt Polovtsov berättade officerarna stolt för sitt manskap att man nu befann sig på erövrade mark. Detta visade sig vara ett fatalt misstag, för de gamla vanorna tog igen överhanden hos tatarerna; då var ju allting tillåtet! När regementet strax efteråt övernattade i en by hade natten knappt fallit på innan höga rop hördes från husen. Kvinnor och flickor rusade ut med utslaget hår när krigarna samlade in ”krigsbyte”. Officerarna sprang ut med nagaika och revolver och försökte få ordning i leden. Först mot morgonen fick man läget under kontroll, varpå chefen utdömde spöstraff (inför kriget återinfört i armén) för de värsta förövarna. Detta statuerade exempel och motsvarande incidenter förekom inte framöver under kriget.¹⁵

Under vintern 1914/1915 utkämpade divisionen många hårda drabbningar under svåra vinterförhållanden i trakterna av Poliantjika, Rybne, Verchoviny samt under fiendens framryckning mot Przemyśl. I februari 1915 utmärkte sig de tjetjenska och det tatariska regementena vid striden om Brin. Det tjetjenska regementets chef, överste Sviatopolk-Mirskij, stupade och i hans ställe utnämndes överste prins Feztull Mirza till regementets chef. Överste Mirza tilldelade S:t Georgskorset av 4:de klass för sina insatser i dessa strider.

Under maj–juni deltog divisionen i striderna kring floden Prut och säkrade den 9:e arméns återtag mot floden Dnjestr. Sedan den 2:a kavallerikåren gått över floden Dnjestr hindrade det ingusjiska regementet fienden från att följa efter och bilda ett brohuvud på den högra stranden. För att förhindra fiendens avsikter att bita sig fast på Dnjestrflodens högra strand, beordrade divisionskommendören storfurst Michail Aleksandrovitj i slutet av maj generalmajor Pjotr Krasnov att temporärt ta över kommandot för divisionens 1:a och 3:e brigad.¹⁶ Krasnov skulle senare bli känd som ataman för Donkosackerna och en av förgrundsfigureerna på den vita sidan i inbördeskriget.

¹⁴ Telitsin, *Dikaja Divizia*, s. 65–66.

¹⁵ Polovtsoff, *Glory and Downfall*, s. 128.

¹⁶ A.XV. Malsagov, ”Utjastie Ingushkogo konnogo polka v pervoi mirovoi voine 1914–1917 gg”, www.ingushetia.org/history/ingushi_v_voinakh/43.html (15.11.2009).

Befälsarrangemanget var i och för sig märkligt emedan kosackerna och kaukasierna inte var så säta bröder.

I början av juli 1915 beordrade kårkommendören general Khan Nahitjevanski chefen för den 12:e kavalleridivisionen general Gustaf Mannerheim att med sin division gå till anfall som avsutten, fördriva fienden och säkra en närbelägen bro över floden Dnjestr nära staden Zaleszczyki. Till hans förfogande ställdes de ovan nämnda två brigaderna ur Vilda divisionen. Enligt Mannerheim leddes dessa brigader av generalmajor Krasnov och överste Polovtsov. Vad Polovtsov beträffar är detta en smula märkligt, eftersom han ju var regements- och inte brigadkommendör. Anfallet förlöpte till en början enligt planerna, med den 12:e kavalleridivisionen i centern. Men de bägge brigaderna på vardera flygeln fullföljde inte anfallet och operationen misslyckades till en del, trots att ett större antal fångar togs. Mannerheim förbrådde de bägge cheferna Krasnov och Polovtsov för deras inaktivitet.¹⁷ Enligt dessa var förklaringen att de kaukasiska krigarna helt enkelt hade vägrat att strida till fots. Krasnov hade dessutom velat spara sina kaukasiska frivilliga.¹⁸ Mannerheims stabschef generalmajor Michail Georgevitj hade inte särskilt höga tankar om vissa av Vilda divisionens enheter ”som utmärkte sig mindre på slagfältet än genom plundring av civilbefolkningen i Galizien”. Han gav dock beröm åt den 2:a brigaden under överste Chagandokov.¹⁹ Läser man de ingusjiska källorna så utmärkte sig den 3:e brigaden dock speciellt under striderna i slutet av maj.²⁰

Under sensommaren 1915 deltog Vilda divisionen tillsammans med den 12:e kavallerikåren i striderna kring Harodenka mellan floderna Dnjestr och Prut, där general Vladimir Zenonovitj Maj-Majevski hade brutit sig igenom de tyska styrkorna och gått över floden Strupa. Delar av divisionen anlände för att rensa skogarna från de tyskar som gömde sig där. I synnerhet det ingusjiska regementet utmärkte sig vid striderna kring Ezergonom, där regementet bl.a. erövrade sju tyska artilleripjäser och annat materiel. Med stora förluster deltog divisionen sedan under slutet av år 1915 i de sega striderna kring floden Dnjestr där linjerna böljade fram och tillbaka.

¹⁷ Gustaf Mannerheim, *Minnen. Del I 1882–1939* (Helsingfors 1951), s. 165–166.

¹⁸ Leonid Vlasov, *Mannerheim – Tsaarin kenraali 1914–1917* (Jyväskylä 1996), s. 85–86.

¹⁹ Stig Jägerskjöld, *Gustaf Mannerheim 1906–1917* (Helsingfors 1965), s. 208.

²⁰ Se t.ex. A.XV. Malsagov, ’Utjastie Ingushkogo konnogo polka v pivoi mirovoi voine 1914–1917 gg’, www.ingushetia.org/history/ingushi_v_voinakh/43.html.

Brusilovoffensiven och den rumänska fronten

I början av år 1916 skedde en omorganisering av befälsförhållandena inom divisionen. Storfurst Michail Aleksandrovitj fick överta kommandot över den 2:a kavallerikåren och måste motvilligt överlämna chefskapet över Vilda divisionen. Han hade blivit omtyckt bland divisionens officerare och manskap p.g.a. sitt otvungna sätt och sina enkla vanor. Hans efterträdare som divisionskommendör blev den dittillsvarande chefen för den 1:a brigaden generalmajor furst Dimitrij Bagration, av urgammal georgisk furstesläkt. Överste Polovtsov efterträdde generalmajor Yusefovityj som divisionens stabschef, och i hans ställe blev överste prins Feodor Nikolajevitj Bekovitj-Tjerkassy chef för det tatariska regementet. Ny chef för den 3:e brigaden blev generalmajor Alexander Vasilijevitj Gagarin.

Under sommaren 1916 hade de ryska styrkorna stora framgångar genom den s.k. Brusilovoffensiven som inleddes den 3 juni 1916. Både det tjetjenska regementet under överste prins Fetztull Mirza och det ingusjiska regementet under överste Merchule utmärkte sig genom djärva attacker mot österrikarna. Spanare ur bägge regementena tog sig simmande över floden Dnjepr för att rekognosera fiendens ställningar på den motsatta banken. I dessa strider togs ett betydande antal fångar.

I mitten av juli utmärkte sig speciellt den 3:e brigaden i striderna kring städerna Tlumach och Ezerany. Stabschefen Polovtsov utnyttjade skickligt svagheter i det tyska försvaret och gav order om attack. Det ingusjiska regementet attackerade med dragna svärd och lät tyskarna smaka på stålet. Brigadchefen generalmajor prins Gagarin ledde anfallet medan Polovtsov dirigerade operationen från främsta linjen. För att inta höjd 294 beordrade chefen för den 2:a sotnian, kapten Aparin, attack i lavaformation (kavalleriattack på bred front på kosackvis), och resultatet enbart i denna strid blev 85 nedhuggna samt ett stort antal tillfångatagna tyskar. Dessutom erövrades två tunga pjäser och tre förstörda efterlämnades av de flyende tyskarna. För sin insats i dessa strider belönades överste Polovtsov med S:t Georgsorden av 4:e klass.²¹

De ryska framgångarna genom Brusilovoffensiven ledde till att det vacklande Rumänien anslöt sig till ententen och Tyskland förklarade krig mot Rumänien den 18 augusti 1916. Trots inledande framgångar visade det sig dock snart att de rumänska styrkorna inte var någon match för den tyska 9:e

²¹ A.XV. Malsagov, 'Utjastie Ingushkogo konnogo polka v pervoi mirovoi voine 1914-1917 gg', www.ingushtetia.org/history/ingushi_v_voinakh/43.html.

armén, som kommenderades av general Erich von Falkenhayn. Snart måste man be det ryska överkommandot om hjälp. Också Mannerheims 12:e kavalleridivision beordrades marschera till den rumänska fronten i Karpaterna. I december 1916 bildades den s.k. Wranczagruppen som kom att bestå av den 12:e kavalleridivisionen, två ryska och två rumänska infanteridivisioner samt en rumänsk infanteribrigad. Kommendör för denna gruppering blev generalmajor Mannerheim. Den sista december uppenbarade sig också Vilda divisionen, och prins Bagration rapporterade att han beordrats ställa sin division under Mannerheims befäl. Vilda divisionen deltog i de hårda striderna kring bergskedjan Magura och till en början kunde tyskarnas framfart stoppas. Som en följd av att general Krymovs Ussuridivision vek tillbaka utan att meddela sina grannar, uppstod dock en farlig situation och hela linjen måste vika inför de överlägsna tyska styrkorna. Också Vilda divisionen på den högra flanken involverades i häftiga strider med fienden och manspillan var stor. Den 10 januari beslöt Mannerheim därför att ersätta den kraftigt decimerade Vilda divisionen med enheter som löd under den rumänska generalen furst Sturdza och att dra tillbaka divisionen bakom linjerna. Men Sturdza kunde inte uppbringa de nödiga trupperna och i praktiken var det den 12:e kavalleridivisionen som kom att avlösa Vilda divisionen.²²

Mot slutet av januari 1917 stabiliserades läget på fronten, och Wranczagruppens kavallerienheter förflyttades till Bessarabien där foder stod att uppbringa för de illa medfarna hästarna. Medan Vilda divisionen vilade upp sig i Bessarabien, smidde divisionskommendören prins Bagration planer på att utöka divisionen med ytterligare 2–3 infödda regementen och sålunda bilda en kaukasisk kavallerikår. Han framförde personligen idén till kejsaren i samband med ett permissionsbesök i Petrograd och denne förhöll sig positivt till idén. En vederbörlig anhållan utarbetades av stabschefen Polovtsov och sändes till högkvarteret. Sedan en månad gått utan att svar erhöles, avsändes Polovtsov personligen till Petrograd. Högkvarteret ställde sig dock negativt till planerna. Det framkom att man i själva verket hade för avsikt att minska antalet kavalleridivisioner. Som en ödets nyck var Polovtsov inbjuden till en lunch med kejsaren i samband med detta besök endast ett par dagar innan revolutionsoroligheterna bröt ut i Petrograd i slutet av februari (gamla stilen) 1917.²³

²² Vlasov, *Mannerheim – Tsaarin kenraali*, s.140–142.

²³ Polovtsoff, *Glory and Downfall*, s. 142–147

Revolutionens inverkan

De månader som följde efter den s.k. februarirevolutionen blev kaotiska för den ryska armén. Disciplinen i armén smulades sönder av den provisoriska regeringens beryktade "Order No.1", som med ett slag sopade undan officerarnas auktoritet. Snart följde massdeserteringar från fronten. Vilda divisionen påverkades dock relativt litet av den revolutionära propagandan. De kaukasiska krigarna kunde inte förstå varför deras överbefälhavare kejsaren hade abdikerat, "skulle det ha berott på dem, skulle de nog ha gett stryk åt alla revolutionärer". Man var misstänksam mot de agitatorer som predikade *svoboda*, d.v.s. frihet för alla. Den holländske krigskorrespondenten Lodovic Grondijs följde i juni/juli under ett par veckors tid det tjetjenska regementet i strid och kunde konstatera att disciplinen i regementet var den samma som under den gamla regimen. De tjetjenska krigarna betraktade föraktfullt de ryska infanteristerna som kastade vapnen ifrån sig och lämnade sina ställningar i okontrollerade hopar.²⁴

Divisionen tog del i den sista ryska offensiven som beordrades av ledaren för den provisoriska regeringen Alexander Kerenskij den 1 juli 1917. Det hela slutade dock i ett enormt fiasko för de ryska trupperna. De få enheter, inkluderande Vilda divisionen, som hade kvar sin kampanj kunde inte få något till stånd, eftersom främst infanteriet, som infiltrerats av revolutionär propaganda, vägrade rycka fram. Intrigerna mellan den provisoriska regeringen och högkvarteret ledde ytterligare till att ett telegram plötsligt framlades för prins Bagration, enligt vilket han avsattes som divisionskommendör. I stället skulle chefen för den 3:e brigaden, prins Gagarin, temporärt ta kommandot över divisionen. Då divisionen ställde upp sig för avskedsparad red general Bagration längs med de uppställda enheterna och hälsade varje regemente separat. Till detta svarade ifrågavarande regemente unisont som brukligt var "vi önskar Ers Excellens god hälsa". Då han kom till den förutnämnda maskingevärsavdelningen, besvarade de buttra baltiska matroserna inte kommandörens hälsning. Detta var en oerhörd skymf. Prins Bagration kallade till sig den kommenderande officeren och bad honom föra bort avdelningen "eftersom de inte var värda att stå bland hedervärda regementen". Officeren i fråga avsattes och ledarna för incidenten straffades senare.²⁵ I övrigt hölls divisionen dock intakt och stridsduglig. Den fick sålunda i uppdrag att ut-

²⁴ Ludovic H. Grondijs, 'Avec la "Division Sauvage" Pendant la Retraite de Galizie', *L'Illustration No 3903 och No 3905* (1917).

²⁵ Polovtsoff, *Glory and Downfall*, s. 182–183.

föra också mindre behagliga uppdrag, nämligen att ”övertala” stridströtta regementen att fortsätta kampen. Då kom också sablarna och i värsta fall gevären till användning.

Gregory Tschebotarioff berättar i sin bok *Russia my Native Land* en anekdot som belyser både dessa tider och andan i Vilda divisionen. Löjtnant Tschebotarioff deltog som det donska gardesbatteriets representant i ett allmänt kosackmöte i en teater i staden Berdichev. Bland talarna fanns en bolsjevik som ytterst fräckt uppmanade trupperna att sluta kriga och att göra sig av med sina officerare. Bland åhörarna fanns en ung löjtnant från Vilda divisionen. Då talaren med hög röst fordrade att alla officerare som ville fortsätta kriget skulle avrättas, hördes en arg röst på bruten ryska med en stark kaukasisk accent: ”Du vill döda *mig*? Jag skall döda *dig!*”, varpå löjtnanten kom rusande fram längs gången med draget svärd. Med ett blodisande tjut hoppade han vigt över orkesterdiket med den röda basjlyken fladdrande bakom sig. Detta fick talaren att ännu snabbare vända sig om och hoppa rakt in genom kulisserna varefter det hördes ett väldigt brak då han ramlade ner i ett rekvisitlager bakom scenen. Publiken uppskattade skådespelet och belönade den oförvägna löjtnanten med hurrarop och applåder.²⁶

Kornilovrevolten

En liten men *de facto* avgörande roll spelade Vilda divisionen i samband med den s.k. Kornilovrevolten i slutet av augusti 1917.²⁷ General Lavr Kornilov, som av den provisoriska regeringen utsetts till ny överbefälhavare efter general Aleksej Brusilov, fick snart nog av Kerenskij och den provisoriska regeringens valhända politik och sätt att sköta kriget. För att göra slut på farsen beslöt han att i spetsen för några, som han trodde pålitliga kosackdivisioner, marschera mot Petrograd, avsätta Kerenskij och bringa ordning och reda i leden. Vilda divisionen befann sig då i närheten av staden Pskov ca 100 km från Petrograd. Den 26 augusti (10 september n.s.) gav Kornilov order om att den 3:e kavallerikåren under general Krymov samt Vilda divisionen under prins Bagration, som trots allt hade fortsatt som kommandör för divisionen, tågturen skulle framrycka mot Petrograd. Prins Bagration fick separata order om vilka knutpunkter som skulle besättas i Petrograd.²⁸

²⁶ Gregory Tschebotarioff, *Russia my Native Land* (New York 1964), s. 101–102.

²⁷ Om den s.k. Kornilovrevoltens förlopp, se Richard Luckett, *The White Generals: An Account of the White movement and the Russian Civil War* (New York 1971), s. 61–86.

²⁸ M. K. Basjanov, *General Lavr Kornilov* (London 2000), s. 439–442.

Ryktena om Vilda divisionens framryckning skapade panik i Petrograd. Kerenskij avsatte Kornilov och förklarade honom vara kontrarevolutionär och "frihetens gravgrävare". Den revolutionära tågpersonalen fick order om att försöka stoppa framryckningen. Den 29 augusti tvingades divisionen lämna järnvägstransporten nära stationen Pavlovia då järnvägsskenorna rivits upp. Samma dag nådde divisionens 3:e brigad under generalmajor Gagarin Petrograds utkanter vid Gatjina, ca 40 kilometer från Petrograd. Vissa av de hopradsade röda styrkorna flydde i panik då de hörde att Vilda divisionen var i antågande. Men Kerenskij visste hur kvarnstenen skulle dras: han lät skicka ut en liten armé av provokatörer och agenter med locktoner till kaukasierna: om anfallet avbryts får kaukasierna återvända till sina hemtrakter. Också Allryska muslimska förbundet med säte i Petrograd blandade sig i saken. Deras från staden utsända representanter förklarade för officerarna och manskapet att det inte var kaukasiernas sak att lägga sig i ryssarnas interna angelägenheter. Detta kunde på sikt skada muslimernas förhållande till Ryssland. Ett möte hölls den 2 september på stationen Vyritsa, där divisionen då uppehöll sig, i vilket alla berörda parter tog del. Där beslutade man att sända en 68 man stark delegation till Kerenskij under befäl av överste Sultan Kelic Girei. Enligt divisionskommendörens anvisningar förklarade delegationen där att Vilda divisionen ansåg sig underordnad den provisoriska regeringen. Då också kosacktrupperna anförda av general Krymov vägrade inlåta sig på strid, förföll hela revolten praktiskt taget utan blodsutgjutelse. General Krymov drog konsekvenserna av sina truppers svek och tog sitt liv.²⁹

Förfall och upplösning

Den provisoriska regeringens tillit till prins Bagration var dock borta och i hans ställe utnämndes den 15 september den tidigare nämnde generalmajor Pjotr Polovtsov till ny divisionskommendör. Under dessa kritiska månader hade Polovtsov för övrigt tjänstgjort som kommendör för hela Petrograds militärdistrikt, där han försökt balansera mellan den provisoriska regeringen och det allt starkare trycket från bolsjevikerna. Under sin tid som befälhavare kunde han dock avstyra bolsjevikernas första kupp försök i juli 1917. Hade Polovtsov då fått råda skulle han ha likviderat hela det bolsjevikiska toppskiktet som Kerenskij otroligt nog lät löpa. Kanske världshistorien då tagit

²⁹ Badsje Guenits, 'Utjastie gorchev severnogo kavkaza v mjateche generala L.G. Kornilova v avguste 1917 goda', www.zihia.narod.ru/y1917.html (17.10.2008).

en annan vändning. Som en kuriositet kan nämnas att general Polovtsov under hela denna tid använde sin uniform, d.v.s. tjerkeskan från den vilda divisionen, som hade blivit honom så kär.

Den nyutnämnda kommandören avreste omedelbart till sin division, som nu var inkvarterad kring järnvägsknutpunkten Dno. Vilda divisionen bestod nu i själva verket av två divisioner, d.v.s. åtta regementen. Till den 2:a brigaden hade fogats två ossetiska regementen. De flesta regementskommendörerna var dock kända av Polovtsov sedan tidigare. Av de nu åtta regementena var fyra i gott skick, däribland hans tidigare tatariska, medan bolsjevikpropagandan hade sått missämja i de fyra övriga. Polovtsov insåg snart att något måste göras för att inte disciplinen helt skulle rasa. Då Kerenskij, som nu även var överbefälhavare för armén, gjorde ett inspektionsbesök i närheten, föreslog Polovtsov för honom att divisionen skulle upplösas och allt manskap skickas med tåg till sina hemtrakter. Polovtsov varnade att om detta inte skedde, skulle divisionen sadla sina hästar och rida hem genom hela Ryssland och att Ryssland inte i en hast skulle glömma en sådan marsch utförd av det kaukasiska kavalleriet. Detta gjorde tydligen intryck på Kerenskij, och efter några dagar kom order om att det erforderliga antalet vagnar skulle ställas till divisionens förfogande. Samtidigt befordrades Polovtsov till generallöjtnant.³⁰

Polovtsovs uppgift var inte avundsvärd. Fastän de olika regementena inkvarterades nära sina respektive hemorter, förekom det ständigt skärmtytslingar mellan kaukasierna och den ryska befolkningen, speciellt med de där stationerade kosackerna. Därtill rörde sig bolsjevikernas agenter överallt och försökte uppvigla befolkningen. Många av de kaukasiska regionerna hade dessutom förklarat sig självständiga, utan att ha tillräckligt med militära styrkor till sitt förfogande. Polovtsov kunde använda de pålitliga regementena till att kväsa lokala oroligheter här och där. Han hade förlagt sitt högkvarter till Vladikavkaz därifrån han släckte de uppflammande bränderna efter bästa förmåga. Det gällde också att föra ändlösa underhandlingar med representanter för de olika regionerna. Till sitt skydd hade han några pålitliga soptnior med maskingevär och en pansarbil.

Situationen i regionen beskrivs belysande av Polovtsov:

Det fanns en gammal konflikt mellan kosackerna och ingusjierna. Detta ledde till stridigheter som antog en reguljär form. Vanligtvis, på en söndag, tog invånarna i en av kosackbyarna, efter att ha inmundigat rikligt med vodka, fram en artilleripjäs och avsånde ”bara

³⁰ Polovtsoff, *Glory and Downfall*, s. 310–311.

på skoj” några salvor mot närbelägna ingusjiska byar ”för att ge övning åt artilleristerna”. Efter detta gick alla fridsamt till sängs. På måndag mobiliserade de uppretade ingusjierna sina styrkor och attackerade kosackbyn. På tisdagen stred man redan längs hela fronten. På onsdagen slöts en vapenvila. Delegerater sändes till Vladikavkaz och efter långa komplikerade förhandlingar slöts fred på fredagen. På lördagen återvände delegaterna ridande till sina hem, svärande varandra evig vänskap. På söndag startade det hela på nytt igen.³¹

Polovtsov försökte också förhindra större ryska demobiliserade enheter (t.ex. 39:e divisionen) att marschera igenom eller slå sig ner i området. Detta skulle ha betytt nya problem. Härvidlag lyckades han rätt väl med hjälp av sina ännu pålitliga regementen. Men bolsjevikernas inflytande ökade dag för dag, och i slutet av oktober 1917 (gamla stilen) tog Lenin slutligen makten i Petrograd. Situationen i Kaukasus försämrades ytterligare, och de nordkaukasiska regeringarna försökte slå sig samman för att bekämpa bolsjevikerna. Också kosackerna vaknade upp och Kubankosackerna erbjöd till och med överbefälet över kubanhären till Polovtsov. Han insåg dock det omöjliga i situationen och avböjde.³² Mot slutet av år 1917 började bolsjevikerna ta över, och oförklarligt nog beslöt den kabardiska regeringen att upplösa det kabardiska regementet och låta alla återvända hem. Under nyårsfirandet 1918 fick Polovtsov i Kisladav höra att bolsjevikerna med hjälp av röda kosacker intagit Vladikavkaz. Hela Vilda divisionens organisation föll därmed sönder. Officerare och manskap skingrades och på olika vägar sökte de sig till sina hemtrakter. Polovtsov hjälpte många av sina officerare och underofficerare med rekommendationsbrev som skulle hjälpa dem att få anställning i den persiska brigaden i Teheran eller hos briterna i Persien och Mesopotamien. Som sin sista åtgärd telegraferade Polovtsov till arméhögkvarteret i Tiflis att han nu avsåg sig kommandörskapet för den numera icke-existerande kaukasiska infödda kavalleridivisionen. Slutligen avtackade han vederbörligen sin trogna tatariska livvakt. Därmed var Vilda divisionens saga all.

Trots att Vilda divisionen inte hade någon avgörande inverkan på själva stridshandlingarna under första världskriget, utmärkte sig såväl officerare som manskap för utomordentligt mod i strid. Därom vittnar det stora antalet utdelade S:t Georgskors samt de s.k. S:t Georgssablarna. Av de omkring 7 000 krigare som under kriget kom att tjänstgöra i Vilda divisionen, belönades cirka 3 500 med S:t Georgskorset av någon klass. Enbart i det tatariska

³¹ Polovtsoff, *Glory and Downfall*, s. 316.

³² Polovtsoff, *Glory and Downfall*, s. 331.

regementet belönades sex officerare med S:t Georgskorset av 4:e klass samt fem officerare med S:t Georgssabeln.

Som en kuriositet kan nämnas att S:t Georgsordens centerbild föreställande S:t Georg och draken på de utmärkelser som tilldelades icke-kristna ursprungligen ersattes med en bild av dubbelörnen. Detta misshagade dock storligen de kaukasiska krigarna som inte kunde förstå varför deras utmärkelser inte var försedda med S:t Georg och draken, det förminskade i deras ögon värdet av utmärkelsen. Sålunda ändrades snart bestämmelserna så att S:t Georgskorset blev enhetligt för alla recipienter.³³

Något om den respekt man inom överbefälet hade för Vilda divisionen visar det tal som den dåvarande befälhavaren för den 8:e armén, general Lavr Kornilov, höll i Rovno inför den uppställda divisionen den 12 juni 1917 (alltså efter februarirevolutionen):

Kaukasus örnar! Jag väntade mig det inte, men var lycklig över att se Er i sådan utmärkt ordning. I Er finns ännu bevarad den anda som våra trupper annars har börjat förlora. När Ni återvänder till Kaukasus, förmedla min djupa vördnad och tack till Era fäder, för att de förstått att uppfostra Er och inbringa Er den disciplin, som skyddar Er från upplösning. Nu, när jag kallar Er till militära dåd, är jag övertygad om att Er divisions lysande historia kommer att utökas med många nya blad. Jag tackar Er, ärofyllda bergs- krigare, för Era tjänster!³⁴

I dag är man i de områden i Kaukasus där de olika regementena hade sin uppkomst omåttligt stolta över Vilda divisionens och de egna regementenas bedrifter. Speciellt påpekar man att då de andra divisionerna en efter annan förlorade sin stridsförmåga, bibehöll den kaukasiska kavalleridivisionen sin disciplin och stridsberedskap in i det sista. Många av divisionens officerare och män stred senare på den vita sidan i det inbördeskrig som följde efter sammanbrottet. Som ett exempel kan anges den tidigare nämnde överste Sultan Kelic Girei, som anslöt sig till den frivilliga armén och under inbördeskriget som generalmajor kommenderade den s.k. tjeckessiska kavalleridivisionen i kampen mot bolsjevikerna. I dagens förvirrade situation i Kaukasus är det säkerligen till fördel att ha sådana traditioner, som Vilda divisionen utgör, att falla tillbaka på.

³³ A. XV. Malsagov, 'Utjastie Ingushkogo konnogo polka v pervoi mirovoi voine 1914–1917 gg', www.ingushetia.org/history/ingushi_v_voinakh/43.html.

³⁴ O. L. Orushko, 'Kavkazkaja konnaja divizia'. Naltjik 1999, www.elbrusoid.org/content/publications/p9917.shtml (7.6.2008).

GRANSKNINGAR

Sarvlax – herrgårdshistoria under sex sekel

Henrika Tandefelt (red.), *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år*, 310 s., ill., Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 735, Helsingfors 2010.

”Det uppfattas ofta som en kulturgärning att hålla en herrgård i funktion och liv – herrgården har blivit kulturarv”, skriver redaktören Henrika Tandefelt i första kapitlet till boken om Sarvlax under 600 år. Svenska litteratursällskapet i Finland har nu i ett halvsekel ägt och förvaltat det Stor-Sarvlaks som Ernst och Alix von Born testamenterade till sällskapet att ”förvaltas till förmån för Svenska kulturfonden”. Det uppdraget har allt mer fått karaktären av att förvalta ett kulturarv – som också bör visas upp. Det synsättet genomsyrar boken. Den har karaktären av ett exklusivt besök på Sarvlax, förmedlat av nio engagerade skribenter. Redaktören och förlaget har gjort allt för att läsaren skall känna sig välkommen till Sarvlax i Pernå. Boken har getts en grafiskt mycket vacker och stilig form. De nytagna färgbilderna av Katja Hagelstam samsas med det rikhaltiga gamla bildmaterialet i svartvitt.

Det kan vara en poäng att börja läsningen med bokens sista kapitel, ”Natur och människa i växelverkan på ett storgods”, av biologen Mikael Hildén. Det är ett exempel på det innovativa grepp som bär upp denna herrgårdsbok. Hildén tar läsaren på en lång vandring i tid och rum i markerna kring herrgården, med ett perspektiv som ger förståelse för människans beroende av naturen. Landskapet runt Sarvlax är i dag mycket mera enformigt än förr som en följd av beskogning av ängsmarker och avlägset belägna åkrar. Bilderna av hur den en gång så hårt tuktade miljön, med park, trädgård och konstgjord damm, i dag håller på att återgå till naturen skapar en känsla av förstämning.

Herrarna till Sarvlax

Som kommer att framgå är det de starka kvinnobilderna i boken som etsar sig in i minnet. Det sker dock ingalunda på godsherrarnas bekostnad. Mirkka Lappalainen ger några skickligt skrivna tidsbilder av Lorentz Creutz d.ä. och d.y., de två egentliga byggherrarna till det som i slutet av 1600-talet blev herrgården Sarvlax. Med säker hand placerar hon dessa högadelmän i sitt tidssammanhang som lite udda rikets herrar, då de byggde sitt slott så långt

från rikets centrum. ”Sverige är fortfarande fullt av dessa 1600-talspalats”, skriver Lappalainen och avser den våg av slottsbyggen i barockstil som växte fram i Stockholm och Mälardalen. Sarvlax, och Villnäs i Askais, är de enda i sitt slag i Finland.

Redaktören Henrika Tandefelt tar sig an alla andra herrar till Sarvlax under sex sekel och ger oss en levande bild av godsets utveckling. Det är rentav förvånande hur få av ägarna under andra hälften av 1700-talet fram till Viktor Magnus von Born (1851–1917) som faktiskt bodde på Sarvlax. V. M. von Born blev därmed också nydanaren av storgodset ”Sarvlaks”, som han föredrog att skriva namnet. Trots en mängd uppdrag i Helsingfors försummade han aldrig att föra minutiösa anteckningar om godshushållningen, ovärderliga för den senare forskningen. Han är också den första att skriva en noggrann monografi över Sarvlax. V. M. von Born intog en ledande ställning inom politiken i storfurstendömet (han var Finlands sista lantmarskalk), men framträdde också på ett självklart sätt som talesman för hemsocknen Pernå. Som den patriark han var, tog han också ansvaret för att föra över godset till den nya tiden genom att tre år före sin död verkställa en delning av storgodset på nästan 7 000 landhektar mellan sina två äldsta söner. Så uppstod dagens herrgårdar Stor-Sarvlaks och Norr-Sarflax. De nio döttrarna och de två yngre sönerna tilldelades betydande jordlotter att bebygga.

V. M. von Born ansåg sig stå över sådana nya drag i samhället som politiska partier och anslöt sig sålunda aldrig till Svenska folkpartiet, även om han starkt stod för det svenska i finländsk politik och satt i partiets grupp också i enkammarlantdagen. Äldste sonen och arvtagaren till Stor-Sarvlaks, Ernst von Born (1885–1956), blev däremot en närmast obestridd ”svenskhövding” och ordförande för Svenska folkpartiet (1934–1945 och 1955–1956). Henrika Tandefelt är expert på att uttolka det sena 1700-talets härskarroller. Med några snabba penseldrag, och goda bildexempel, lyckas hon träffande karaktärisera också Ernst von Borns ytterst medvetna sätt att bära upp och uttrycka sina olika roller i staten, i lokalsamhället och på herrgården. I boken om Sarvlax blir Ernst von Born den som med bevarad stil för den långa epoken av rikets herrar på Sarvlax till ett definitivt slut. Tandefelt kunde gärna ha getts mera utrymme också för en behandling av denna epok.

Inkännande kvinnoporträtt

Henrika Tandefelts berättelse om herrarna på Sarvlax är spännande läsning. Men det är i kapitlet ”Kvinnoliv under trehundra år” hon ger läsaren en verklig läsoplevelse. På 25 sidor trollar hon fram en kollektiv biografi av ”tretton kvinnor som gifter sig med åtta män och får sjuttiofva barn under tre sekel”. Många dagar efter läsningen går tankarna ännu till dessa kvinnoöden. I minnet etsar sig beskrivningen av Christina Catharina Rotkirchs öde. Hon gifte sig till Sarvlax på sin födelsedag – då hon fyllde 15 år. Innan hon fyllde 16 födde hon sitt första barn. Christina Catharina avled bara 22 år gammal och efterlämnade fem barn. Tandefelt faller inte för frestelsen att ensidigt se

Christina Catharina som ett offer för kvinnoförtryck. Ur efterlämnade brev kan också plikt känsla, ja rentav kärlek, utläsas i den unga kvinnans tankar.

En liknande läsupplevelse är Maria Vainio-Kurtakkos inträngande specialstudie "Hulda von Born, född Berndtson". Den mycket vackra och begåvade Hulda, syster till målaren Gunnar Berndtson, gifte sig med den unge arvtagaren till Sarvlax, V. M. von Born. Vi får följa hur det lyckliga äktenskapet för Huldans del grumlades av att hon måste föda nio barn fram till sin död vid 33 års ålder. I brevväxlingen mellan Hulda och hennes kusin Ellan de la Chapelle (gift med Albert Edelfelt) framträder en modern kvinna, intresserad av de nya medicinska rönen om barnbegränsning. Men för Huldans del var det för sent. Läsarens känsla av närvaro i hennes öde förstärks av Maria Vainio-Kurtakkos djupanalys av Gunnar Berndtsons berömda målning från 1890 med systemen Hulda och hennes nio barn i centrum. I bakgrunden framträder, nästan skugglik, maken och fadern V. M. von Born, herren till Sarvlax. Att väninnan Ellan sedan som änka kom att gifta sig med V. M. von Born i dennes tredje äktenskap några år före storgodssets delning ger en märklig kontur åt en epok som definitivt gick i graven år 1914, inte bara på Sarvlax utan i hela Europa.

Godsekonomens svindlande utveckling

När det gäller en herrgårds ekonomiska utveckling har Sarvlax varit den bäst utforskade i Finland. År 1980 kunde Svenska litteratursällskapet publicera den kanske främsta godsmonografen hittills i Finland, Olle Siréns magistrala specialundersökning *Sarvlaks. Gårdshushållningen från 1600-talet till 1900-talet*. Det är en styrka för boken att Olle Sirén är med här också, nu med samma ämne nedskuret till 50 sidor och med ett nytt grepp. Det är fråga om en mer analytisk text, där den moderna forskningen under de gångna tre decennierna beaktas. På svenska språket finns inte en bättre kortfattad beskrivning av herrgårdsdriftens utveckling fram till den moderna tidens stora förändringar.

Djupborringen i det rika källmaterialet ger en hisnande bild av gårdssamhällets först långsamma och trevande utveckling fram till höjdpunkten i slutet av 1800-talet och det därefter långsamma avklingandet till mitten av 1900-talet. Många myter krossas, t.ex. den ensidiga bild av torparväsendet i Finland som knätsatts av Väinö Linnas torpartrilogi. Här tecknas en helt annan och mera nyanserad bild av hur torp kunde anläggas på godsägarens försorg, i en mycket feodal stil. Ett märkligt uttryck för denna hemvävda feodalism är beskrivningen av hur frälsebönder uttryckligen bad om att få slippa bördsrätten till sina hemman och på det sättet stärka sitt "beskydd" av herrgården. "Det var feodalism i ordets riktigaste bemärkelse", vågar Sirén konkludera.

När feodalismens epok börjar vara över i början av 1800-talet, är det den kvardröjande patriarkalisen på Sarvlax under V. M. von Borns tid som fascinerar mest i Olle Siréns framställning. Traditionella patriarkala gods behöll

länge systemet med landbönder och torpare, i tanken om att det höll ihop gårdssamhället bättre än övergången till lönearbetande statare. I landskapsbildningen på Sarvlax uppkom aldrig några statarlängor, trots godssamhällets enastående storlek på närmare 800 personer i slutet av 1800-talet. V. M. von Born behövde aldrig uppleva inbördeskriget 1918. Hans ledarstil var dock såtillvida framgångsrik att godssamhället kunde avvecklas långsamt och fredligt. Sirén vågar sig därför på följande djärva slutsats:

Att bönderna på Sarvlax 1918 tydligt valde den vita sidan visar att den privata äganderätten hade blivit ett starkt värdeladdat ideal också inom godssamhället. Ortens landbönder och flertalet torpare hade senast då blivit "borgare".

Just det försvinnande godssamhället tecknas från en annan synvinkel av Alexandra Ramsay i kapitlet "Herrskap och tjänstefolk på Sarvlax". Tiden gäller godssamhällets kulmen under Viktor Magnus och Hulda von Borns tid. Kvinnoaspekten är här så starkt framträdande att kapitlet också blir en pendang så att säga underifrån till de två kapitlen om herrskapskvinnorna. Den största behållningen är dock Ramsays förmåga att ge tjänstefolkets olika kategorier en tydlig profil. När detta kapitel ställs samman med Olle Siréns detaljerade behandling av fester och gemensam samvaro i gårdssamhället, blottläggs annars nästan osynliga hierarkier hos de underlydande och är ägnat att förklara det patriarkala samhällets innersta väsen.

Fördjupande infallsvinklar på gårdssamhället

Den rika bilden av gårdssamhället Sarvlax kring sekelskiftet 1900 byggs i boken ut av några mindre specialstudier. Läsaren får stiga in i herrgårdsbiblioteket med Pia Forssell som ciceron. Tack vare detaljerade förteckningar låter det sig göras redan från 1760-talet. Det blir en lärdomshistorisk vandring genom bokbeståndet, men också personhistorisk, så att läsaren får en klar uppfattning om enskilda godsägares förhållande till böcker och litteratur. Läskulturens allmänna förändring i samhället, med skönlitteraturens segergång och hembibliotekens nya karaktär av familjebibliotek, återspeglas också på Sarvlax. Under godsets storhetstid i slutet av 1800-talet upptog biblioteket 3 000 volymer, med stor bredd i beståndet. Den välgörande kritiska distans som kännetecknar hela boken om Sarvlax framträder tydligt också i Pia Forssells djupanalys, som upptar en intressant diskussion om bildningsluckorna hos herrskapsfolket för ett drygt sekel sedan.

"Mat och umgänge" är den lockande rubriken på Katarina Michelssons skickligt skrivna exposé över mathushållet på Sarvlax genom seklerna, i vardag och fest. Det är fråga om en betydande forskningsinsats, utgående från ett rätt splittrat källmaterial. En jämförelse med andra herrgårdar i Pernå skärper bilden av det speciella för Sarvlax. Michelsson känner huset och miljön inifrån, efter att själv ha bott på Sarvlax några år enligt det avtal som gäller för ättlingarna till V. M. von Born. Det goda bildmaterialet ger ögonblicksbilder

av en svunnen tid med stora familjefester. Michelsson ger därtill exklusiva smakprov i form av recept från det gamla herrgårdsköket. Kapitlet är samtidigt något av ett uttryck för bokens specialitet, en studie i kvinnohistoria.

Ett annat uttryck för exklusivt umgänge i herrgårdsmiljön är den sommarvistelsekultur som uppstod på Sarvlax stora domäner kring sekelskiftet 1900. Modellen kom från Mellaneuropa och särskilt från Sverige, men fick en egen profil på Sarvlax. Maria Vainio-Kurtakko utvidgar i kapitlet ”Sommarnöjet Fantsnäs” sin speciella tolkning och beskrivning av livet på herrgården med en exposé över den nya kultur som uppstod med sommarviste och sommarvillor. Det sätt på vilket gamla Sarvlax gods 1908–1914 delades gav de nio döttrarna möjlighet att bygga sommarvillor på sina tomter. Mer än de själva anade var de därmed med om att skapa en helt ny profil för det gamla herrgårdssamhället, dock samtidigt med en bevarad kontinuitet till den sista storhetstidens ägare, V. M. von Born.

Arvet efter Ernst von Born

Det går att läsa Henry Wiklunds kapitel om Svenska litteratursällskapet som godsförvaltare på olika sätt. Det är en beskrivning av hur en ny ägare ser sitt uppdrag att förvalta ett av Finlands största gods på ett helt nytt sätt. Men det är också en uppföljning av Siréns långa utredning av godssamhället Sarvlax. Förändringarna på fem decennier är nämligen lika stora som under de tidigare tecknade fem seklen. När kreaturshushållningen lades ned 1964, var det också signalen till en godshushållning med ett minimum av anställd arbetskraft. När godset var som störst kring 1875 hade det en befolkning (barnen medräknade) på nära 800 personer, fördelade på landbönder, torpare, statare samt hantverkare och tjänstefolk. I dag sköts den på spannmålsodling och skogsbruk baserade ekonomin av tre till fem yrkesmän. Skörden är ändå trefaldig jämfört med 1960, dock utan motsvarande ökning i det ekonomiska utfallet. Sådana är jordbrukets villkor i dagens Finland.

Wiklund spelar med öppna kort och drar sig inte för att yppa den rätt långvariga schism som rådde mellan arvingarna efter V. M. von Born och det nya förvaltningsråd som Svenska litteratursällskapet satte att leda gårdshushållningen. I dag är den tvisten avblåst och V. M. von Borns arvingar turas om att bo på själva herrgården – och att då också stå som värdar för de stora besökargrupper som vill se Sarvlax.

Hur blev det då med arvet efter Ernst von Born? ”Stor-Sarvlaks kapacitet att bidra till kulturfondens utdelning kan anses tämligen anspråklös”, skriver Wiklund försiktigt. Därmed är han och läsaren tillbaka där redaktören Henrika Tandefelt började, herrgården som kulturarv: ”Dess prestige består i hög grad, men några förutsättningar för ekonomiskt välstånd är den inte längre.”

Svenska litteratursällskapet och Svenska kulturfondens uppdrag på Sarvlax har entydigt blivit att svara för kulturarvet. Det gör man genom en föredömlig förvaltning av godset – och genom att ge ut denna fina bok

om Sarvlax. Sällskapet gav 2004 ut en bok med ett liknande upplägg om herrgården Stensböle i Borgå, också den i sällskapets ägo. I följd initierade Svenska litteratursällskapet, tillsammans med Nationalbiblioteket, Riddarhuset, Riksarkivet och Åbo Akademis bibliotek, ett upprop för att bevara herrgårdarnas arkiv. Det tvåspråkiga projektet bär på svenska namnet ”Nytt liv i gamla herrgårdssamlingar” och har redan inletts med ett vetenskapligt seminarium. Så det finns kanske mer att vänta. Boken om Sarvlax får gärna bli mönsterbildande.

Henry Rask

Rysk militärhistoria

Pertti Luntinen, *Sota Venäjällä – Venäjä sodassa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1159, 1037 s., ill., Helsinki 2008.

Det finns en omfattande litteratur om den tsartida ryska armén (bl.a. på finska av den recenserade bokens författare). En del av denna litteratur utgör ett arv efter den ryska vita emigrantmilitären, numera delvis översatt och tryckt i dagens Ryssland (det bästa exemplet är Anton Kersnovskijs *Istorija ruskov armii* band 1–4, Moskva 1999). Det finns likaledes mera omfattande apologetisk litteratur om Röda armén. Såvitt jag vet har det dock inte funnits någon övergripande rysk historisk översikt över den egna armén, den egna krigskonsten och säkerhetspolitiken från Kievfursten Oleg till marskalken Georgij Zjukov. Detta tomrum uppfylls numera av Pertti Luntinens verk.

Den ryska historien och inte minst den tsarryska arméns historia hör till Pertti Luntinens intresseområden. Han inte bara behärskar det ryska språket, utan följer dessutom uppmärksamt med den militärhistoriska litteratur som utkommer i Ryssland och om Ryssland. Han har publicerat minst åtta böcker om internationell modern, politisk och militär historia, bl.a. den i mina ögon viktigaste som behandlar de ryska trupperna i Finland 1808–1918¹. En förkortad version med fokus på de finska enheterna trycktes i den ryska akademiska tidskriften *Novaja i novejsjaja istorija*. Intresset för den ryska militärens historia är inte en följd av någon särskild sympati varken för Ryssland eller för kommunismen: Luntinen har t.ex. skrivit den första delen av det kollektiva, utpräglat borgerliga och officiösa verket *Itsenäistymisen vuodet 1917–1920* (1992).

Sovjetunionens upplösning bröt inte den andra finska republikens vänskapliga relationer med den nya Ryska federationen, men gjorde dem likaberrättigade. Jag förmodar att just denna omständighet uppmuntrade Luntinen

¹ Pertti Luntinen, *The Imperial Russian Army and Navy in Finland 1808–1918* (Helsinki 1997).

att skriva den i det följande i korthet recenserade boken. En finländare som läst bokens samtliga delar torde ha lagt märke till dess säregenheter, vilka som helhet gör Luntinens kolossala verk till en betydande händelse i internationell *rossica*, d.v.s. Rysslands litteratur. För det första är boken tematiskt bredare än sina föregångare: den beskriver inte bara krigståg, segrar och bakslag, utan krigföring, krigföringens socialekonomiska kontext och krigföringens inverkan på vardagslivet, på kultur och ekonomi. Geografiskt omfattar verket inte bara Rysslands utan också Turkestans och Kaukasus militärhistoria, fr.o.m. skyterna – ett forntida folkslag av indoeuropeiskt ursprung – t.o.m. postsovjjetiska ryska krig i Tjetjenien. För det tredje anknyter framställningen av 1800-talet, 1900-talet och det tidiga 2000-talet, d.v.s. större delen av verket eller närmare bestämt elva kapitel av sjutton, till författarens egna undersökningar och inte minst till hans studier i ryska primärkällor, tryckta såväl som arkivaliska. För det fjärde intar Sveriges och Finlands egna, d.v.s. Finlands ryska krig, en proportionellt sett blygsam plats i framställningen trots att författaren inte döljer sitt finländska perspektiv och har utfört sitt arbete i Finland.

Bokens ymniga innehåll presenteras i ett ytterst kort inledningskapitel. Författaren beskriver här syftet med verket. Östeuropa och Centralasien var krigsteater långt före själva östslavernas uppträdande. Ryssland har genom tiderna drabbats av alla slags krig. Dessa krig påverkade både de krigförande själva och deras grannar, liksom parternas föreställningar om varandra. I det likaledes korta andra kapitlet ”Före ryssarna” (Ennen venäläisiä) beskrivs skyternas, och deras efterträdarens – de turkiska folkslagens – krigföring. Kapitel tre ”Gamla Ryssland” (Vanha Venäjä), innefattar den ursprungliga ryska statens ”varjagiska”, d.v.s. skandinaviska rötter, det medeltida slaviska Rysslands erövring genom den Gyllene Horden och upprättandet av det mongoliska väldet vid 1200-talets mitt. Furstendömet Moskvas tillväxt och utveckling till tsarrike, tatarväldets slutgiltiga fall under senare delen av 1500-talet (Ivan den förskräckliges intågning av Kazan vid Volga), och tsarernas delvis moderniserade väpnade styrkor på 1600-talet behandlas i kapitel fyra – ”Moskvamakten” (Moskovan valta).

I kapitel fem ”Stormaktens grannar kuvas 1696–1796” (Suurvaltanaapurit nujerretaan) framhävs den nya stormaktens (det ryska kejsarriket utropades 1721) seger över sina grannar genom de kejsarliga reformatörerna Peter den store och Katarina den andra (trots sin tyska nationalitet lovprisades kejsarinnan både i rysk emigrant- och i postsovjjetisk historieskrivning). De tre följande kapitlen, d.v.s. sex till åtta, (”Vapenmakten mot revolutioner 1796–1853”, ”Krimkriget 1853–1856” och ”Reformer och kontrareformer 1856–1903”)² handlar om det ryska imperiets borgerliga och kontrarevolutionära modernisering under 1800-talet och dess enastående expansion på sina asiatiska

² På finska ”Asevoima kumousta vastaan 1796–1853”, ”Krimin sota 1853–1856”, ”Uudistuksia ja vastauudistuksia 1856–1903”.

och särskilt muslimska grannars bekostnad. Därefter börjar Rysslands nederlag, som avslutas av rikets sönderfall: kapitlen nio ("Rysk-japanska kriget 1904–1905"), tio ("Den sista fredsperioden") och elva ("Stormakternas krig 1914–1917").³

Sovjetepoken – Rysslands främsta kraftansträngning och största expansion – utgör verkets kärna. Sovjettidens sju årtionden har pressats ihop i fyra kapitel, bokens största: 12 ("Inbördeskriget 1917–1922"), 13 ("Mellan världskriget 1922–1941"), 14 ("Tyranniernas stora krig 1941–1945") och 15 ("Supermakten i det kalla kriget")⁴. Kapitel 16 beskriver USSR:s upplösning samt tillblivelsen av den postsovjetiska Ryska federationen och dess första krig, nämligen de båda tjetjenska kriget.

Enligt Luntinen var Sovjetepoken ur ett världshistoriskt perspektiv den viktigaste i Rysslands stormiga förflutna. Därom vittnar bokens omslag med rödarmistens och rödflottistens figurer. De nämnda kapitlens inre sammansättning speglar väl verkets utrikespolitiska slagsida. Kapitel om inbördeskriget, det blodigaste i Europas moderna klasskampkrigshistoria, inleds med ett avsnitt om den gamla maktens fall. Rysslands gränsområden och försöket att exportera revolutionen uppmärksammas i ett särskilt avsnitt. Kapitel 13, som handlar om mellankrigstidens två årtionden, beskriver sovjetmaktens stabilisering, den röda armén i fredstid, dess mekanisering, det yttre hotets tillväxt och röda arméns motsvarande förstärkning, mindre krig och tecknen på det annalkande storkriget.

Därmed är vi inne på kapitel 14 – kraftmätningen mellan Hitlers och Stalins totalitära stater. Luntinen beskriver det tyska anfallet och utgångsläget på alla fronter. *Wehrmacht* nådde fram till Moskvas portar, Leningrad och till nedre Volga vid Stalingrad. I början var Sovjetunionens läge rentav katastrofalt. Luntinen sparar inte på utrymmet när han beskriver den första chocken, det högsta befälet, den sovjetiska krigsmaktens organisering och lärdomarna av sommarkatastroferna 1941 och 1942. Den avgörande betydelsen tillmäts i boken folkets ansträngningar, strävan och förmåga att göra allt för frontens skull. Verkets viktigaste kapitel avslutas med frågan "Vem vann?" och med ett rimligt svar: varken Sovjetryssland eller dess anglosaxiska allierade vann kriget skilt för sig, utan tillsammans, som "den stora alliansen".

Kapitel 15, "En supermakt i det kalla kriget", börjar med blockaden av Västberlin och avslutas med Brezjnevs och Andropovs ödesdigra afghanska krig. Sovjetimperiets kris var i själva verket den skröpliga ledningens kris: begravningarna följde på varandra. Sovjetunionen kunde aldrig vinna det kalla kriget. Stalin var dock tillräckligt nykter att inte låta Sovjetunionen dras in i ett nytt världskrig. I det sista och sextonde kapitlet "Sovjetimperiets

³ På finska "Venäjän japanin sota 1904–1905", "Viimeinen rauhankausi 1906–1914" och "Suurvaltain sota 1914–1917".

⁴ På finska "Sisällissota 1917–1922", "Maailmansotien väliaika 1922–1941", "Hirnuvaltojen suursota 1941–1945" och "Supervalta kylmässä sodassa".

upplösning 1985–2008” (*Imperiumi hajalla 1985–2008*) beskriver Luntinen Sovjetunionens kollaps under Gorbatsjovs försenade återhämtningsförsök. Författaren koncentrerar sig därefter på Rysslands militära problem och fullbordar framställningen med de båda tjetjenska krigen, d.v.s. med Putins presidentskap. Det avslutande kapitlet sammanfattar bokens innehåll. Framställningen avslutas med två påståenden, vilka recensenten tolkar som retoriska frågor: Är en stark stat och en mäktig stridsmakt de rätta medlen i framtiden, då naturen syns förbereda slaget mot den högfärdiga mänskligheten? Och behövs makten, då tvisten gäller själva livets möjligheter? (s. 935).

Luntinen är fri från skadeglädje, och han verkar snarare välvilligt inställd till Finlands stora granne. Jag saknar förmåga och anspråk att värdera bokens militärtekniska avsnitt. Talrika schematiska kartor och mindre talrika, också svartvita, illustrationer samt en 100-sidig litteraturförteckning med påföljande register underlättar läsningen av Luntinens digra men välskrivna och lättfattliga text.

Aleksander Kan

Viktigt om kvinnor i fält

Maria Sjöberg, *Kvinnor i fält 1550–1850*, Gidlunds förlag, Hedemora 2008.

Att kvinnor och barn har följt med arméer i fält har länge varit känt. Där- emot vet vi mycket litet om hur omfattande detta fenomen var. På samma sätt har vi dimmiga föreställningar om vad det kunde innebära att ingå i den svans av civila som under en lång period i den europeiska krigshistorien följde arméerna på deras marscher. Men är det viktigt att ha fördjupade kunskaper om kvinnors närvaro i fält? Svaret är definitivt ja. En stor enighet råder i dag bland militärhistorikerna om att krigsföringen i stor utsträckning styrdes av arméernas behov av underhåll. Det var problemen med att hålla soldaterna varma, otörstiga och mätta som många gånger angav marschriktningen och krigsmålen. Ingen armé kunde längre perioder vistas i områden som inte erbjöd förnödenheter. Av det skälet blir det ytterst intressant att kunna avgöra hur många civila kvinnor och barn som uppehöll sig vid arméerna. Deras munnar måste också mättas. Men det är inte slut med det. Soldaternas liv påverkades sannolikt av huruvida de hade sina familjer med sig eller inte. De familjesociala aspekterna på fältlivet bör ha påverkat soldaternas förmåga att fungera effektivt i strid. De långa fälttåg som många soldater deltog i under 1500- och 1600-talet innebar att kvinnorelationer och familjebildning hade varit omöjliga utan att kvinnor och familjer följde med i fält. Kvinnorna

utförde dessutom sysslor – matlagning, tvätt, vedinsamling – som var till stor nytta för arméerna i deras fältläger och bidrog till krigföringen. Maria Sjöbergs bok ger därför ett synnerligen välkommet bidrag till krigens historia och inblickar i en aspekt på kriget som vi hittills har haft mycket vaga föreställningar om.

Samtidigt framhåller författaren svårigheten med att hitta källor. Några säkra uppgifter om hur många kvinnor, och barn för den delen, som uppehöll sig vid arméerna kommer vi aldrig att få. Skälet är den homosocialitet som präglade det militära livet. Det var antalet män, och möjligen antalet hästar, som räknades. Kvinnor registrerades inte eftersom de inte var soldater. I krig var det antalet soldater och hästar som angav en armés styrka. Metodmässigt blir man därför tvungen att arbeta indirekt och utifrån de angivelser som återfinns i de källor som går att vaska fram skapa en bild av vad som förefaller ha varit sannolikt. Under den period som Sjöberg har undersökt är det uppenbart att det åtminstone fram till stora nordiska kriget fanns en svans med civila, kvinnor och barn vid de svenska arméerna. Därefter minskade förekomsten för att helt försvinna under Sveriges senaste krig kring sekelskiftet 1800.

Om det är svårt att kvantifiera kvinnornas närvaro i fält kan man glädja sig åt att det är enklare att säga någonting om vad deras närvaro innebar och varför de fanns med. Sjöberg arbetar med begreppet hushåll och anger att det existerade ett hushållssystem inom den svenska armén i fält. Under 1600-talets krig organiserades soldaterna, och även befälen och officerarna, i hushåll tillsammans med sina familjer eller med tjänare och upppassare. Ogifta kvinnor, som normalt inte skulle få förekomma vid armén, fanns med som pigor och kammarjungfrur. Krigsartiklarna stödde hushållssystemet och gav utrymme åt familjer i fält. Samtidigt hölls icke önskvärda kvinnor – prostituerade – borta från fältlägren så gott det gick. Kvinnorna bidrog inte bara med att sköta soldaternas underhåll. Soldathustrurnas närvaro skapade social stabilitet inom armén och minskade det som ansågs som moraliskt förkastligt – utomäktenskapliga förbindelser.

Men trots allt började hushållssystemet trängas undan under stora nordiska kriget i början på 1700-talet. I den karolinska armén existerade fortfarande hushållssystemet, men ledningens attityd mot giftermål var negativ. Sjöberg menar att trots hushållssystemets existens var homosocialiteten inom armén mycket stark. I arméns homosociala system kunde inte kvinnan ta plats. Soldaterna var soldater i första hand och inte familjefäder. Giftermål accepterades på nåder för att det inte skulle finnas ogifta kvinnor vid armén. Den oro som uppstod i och med att manskapet hade sina hustrur med i fält irriterade ledningen, och det samma gällde de problem som uppstod i anslutning till marketenterierna som ofta upprätthölls av kvinnor. Den svenska ledningen ville motarbeta osedligheten, och det verkar som om hushållssystemet och giftermål inte löste de problem som det var avsett att lösa. Soldatyrket gick mot en allt större professionalisering. Soldatlivet i fält skildes tydligare från

livet i fred på soldattorpen. Däremot uppmuntrades soldaterna att gifta sig i så stor utsträckning att det i princip blev ett villkor för tjänstgöringen. Det hänger i stor utsträckning samman med soldattorpens skötsel vilken helt låg i soldathustruns händer när mannen var på övning eller ute i krig. Fortfarande kom kvinnor, särskilt de som hörde ihop med officerarna, att finnas vid armén i fält, men systemet avvecklades sakta under 1700-talet. Under Sveriges senaste krig 1808–1809 och 1813–1814 fanns mycket få kvinnor med vid armén. De kvinnor som så småningom kom att knytas till armén fanns med därför att de hade en kompetens som efterfrågades – inte minst som sjuksköterskor. En professionalisering av kvinnans deltagande i fält hade skett.

I slutet av boken placerar Sjöberg in sina iakttagelser i ett större teoretiskt sammanhang. Förändringen av kvinnans roll kopplas till statens växande auktoritet och styrning av kvinnans plats i det militära. Sjöberg vill även se förändringen av förhållandena med utgångspunkt i synen på de olika könen plats i samhället. Kvinnan förknippades med det civila och männen med de militära. I det sammanhanget lyfter hon fram den uppdelning av krig och fred som rådde före upplysningen. Krig och fred var högst relativa begrepp som gled in i och avlöste varandra. Sjöbergs slutdiskussion lyfter fram en rad intressanta perspektiv som det här inte finns plats att redogöra för. I stället vill jag avsluta med att peka på den förändring av krigföringen som skedde vid den tid då hushållssystemet slutligen försvann. Kanske skulle det vara fruktbart att ta med det ökade kravet på snabba förflyttningar med lätt packning under Napoleonkrigen som en starkt bidragande orsak till varför kvinnorna uteslöts från härlägren. Napoleons krigföring karaktäriserades av snabbare operationer med målet att krossa motståndaren. De militära operationerna förkortades. Det fanns helt enkelt inga möjligheter i massarméernas tidevarv med krav på snabba förflyttningar att ha med ett stort antal kvinnor. I sådana fall skulle krigföringens förändring och de nya underhållsstrategierna ha varit betydelsefulla för hushållssystemets avveckling.

Avslutningsvis är Sjöbergs bok ett välskrivet och uppfriskande bidrag till den militära historien som med författarens forskning har berikats med ett tidigare mycket litet studerat fenomen. Sjöbergs infallsvinkel är till alla delar militärhistorisk. I fokus står det militära och det civila i växelverkan. Förhoppningsvis vill fler forskare utforska nya aspekter av kriget som mänsklig företeelse.

Martin Hårdstedt

Mångsidig avhandling om en katolsk präst och astronoms resa i Sverige på 1730-talet

Osmo Pekonen, *La rencontre des religions autour du voyage de l'Abbé Outhier en Suède en 1736–1737*, 363 s., ill., Lapland University, Rovaniemi 2010.

Denna bok är en praktutgåva i färg av Osmo Pekonens doktorsavhandling som försvarades vid en disputation vid Lapplands universitet den 16 juni 2009. Docent Pekonen har sannerligen många strängar på sin lyra: han är matematiker med en stark vetenskapshistorisk ådra, internationellt känd som recensionsredaktör för den matematiska kulturtidskriften *The Mathematical Intelligencer*. I Finland är han verksam som mångsidig kultur- och vetenskapsjournalist och essäist. Till hans största bedrifter hör översättningen, tillsammans med filologen Clive Tolley, av det fornengelska Beowulf-eposet till franska. Han har studerat flera år i Frankrike, talar språket flytande och är en engagerad förespråkare för fransk kultur i Finland, och vice versa. Dessutom är han korresponderande ledamot av tre vetenskapsakademier i Frankrike och har dekorerats med en fransk akademisk orden. Således föll hans val att skriva en vetenskapshistorisk doktorsavhandling på franska (för övrigt hans andra avhandling; den första var i matematik) tämligen naturligt, inte minst i och med att temat för avhandlingen anknyter till Frankrike och källmaterialet mestadels är på franska (som så ofta då det gäller 1700-talet). Boken har redan väckt uppmärksamhet i Frankrike. Den lanserades på Helsingfors bokmessa i oktober 2010, som lämpligt nog hade Frankrike som tema. Osökt frågar man sig hur många böcker som överhuvudtaget skrivs och utges på franska i Finland årligen.

Boken handlar således om mötet mellan religioner i samband mellan abbé Outhiers resa till Sverige åren 1736–1737. Titelns ord ”autour”, omkring, låter dock förstå att temat är mer omfattande än så. Men allra först: Vem var denna abbé Outhier, och vad gällde resan 1736–1737 egentligen? Réginald Outhier (1694–1774) var katolsk präst (dock icke munk eller medlem av någon religiös orden) och astronom och härstammade från regionen Franche Comté i östra Frankrike. Då han i början av 1730-talet besökte Vetenskapsakademien i Paris pågick striden mellan anhängarna av Newtons matematiska gravitationsteori och den cartesianska virvelteorin som intensivast. Som ett avgörande test hade det föreslagits att man skulle bestämma jordklotets exakta form: Newtons teori förutsåg nämligen att jorden skulle vara något tillplattad vid polerna, medan Descartes teori förutsåg att jorden var avlång som en citron. Genom att mäta längden av en båge på t.ex. en grad längs med en meridian (d.v.s. i nord-sydlig riktning) dels nära ekvatorn, dels nära polen, kunde frågan avgöras. Två vetenskapliga expeditioner utrustades, varav den ena reste söderut till Peru, medan den andra och mer berömda ledd

av matematikern Pierre Louis Moreau de Maupertuis (1698–1759) begav sig norrut till svenska Norrbotten. Detta skedde på inrådan av den unge svenske astronomen och matematikern Anders Celsius (känd inte minst från temperaturskalan), som vistades i Paris och som också själv deltog i expeditionen. Dessutom deltog Réginald Outhier i egenskap av astronom, kartograf, krönikör och själsoörjare, den unge och begåvade Torneåbon Anders Hellant som lokalkännare och tolk, tre andra franska matematiker Alexis Claude Clairaut, Charles Etienne Camus och Pierre-Charles Le Monnier, och ett antal medhjälpare. Efter preliminära rekognoseringar, som visade att trakten kring Karlö och Uleåborg var för platt för det vetenskapliga ändamålet, beslöt Maupertuis att förlägga de geodetisk-astronomiska mätningarna till Torne älvdal, med en god utsikt i nord-sydlig riktning från fjälltopparna i Torneå, Övertorneå och Pello. Före det måste alla skymmande träd fällas längs siktlinjerna. Efter ett års mödosamt arbete av mätningar, beräkningar och utflykter under den kalla vintern återvände Maupertuis 1737 med sitt *entourage* triumferande till Paris med det åstundade resultatet: meridianbågen var längre uppe i norr än i söder, såsom Newton hade förutsagt. I Paris hyllades Maupertuis som den stora hjälten som hade ”tillplattat” inte bara jorden, ”L’homme qui a aplati la terre”,¹ utan också de främsta cartesianerna, den berömda astronomdynastin Cassini. Maupertuis reseberättelse *La figure de la terre* (Paris 1738) blev en vetenskaplig klassiker som omedelbart översattes till svenska av Anders Hellant med titeln *Jordens figur*.

Detta är allt välkänt och dokumenterat. Pekonen, som varit insatt i litteraturen om Maupertuis expedition sedan årtionden och själv skrivit ett flertal populärt hållna artiklar i ämnet, insåg att Maupertuis som en av lärdomshistoriens mest studerade gestalter knappast kunde erbjuda något nytt. Däremot kunde en annorlunda infallsvinkel upptäckas i medresenären, prästen Outhiers noggranna allmänkulturella iakttagelser och dokumentationer. I början av 1700-talet, under den lutherska ortodoxins tid, var det oerhört sällsynt att en katolsk präst satte sin fot på svensk mark. Men med kungens specialtillåtelse och beskydd var det möjligt, och därigenom blir Outhiers reseskildring desto mer intressant. Outhiers ursprungliga reseskildring *Journal d’un voyage au Nord, en 1736 & 1737 par M. Outhier, prêtre du diocèse de Besançon, correspondant de l’Académie Royale des Sciences*, publicerades i Paris år 1744, men den har även översatts till svenska med titeln *Journal från en resa i Norden 1736–1737*² samt till finska med titeln *Matka pohjan perille*

¹ Titeln på den ansedda biografen över Maupertuis av Mary Terrall är *The man who flattened the earth*. Professor Mary Terrall från University of California, Los Angeles var opponent vid Pekonens disputation i Rovaniemi.

² Utgiven i Luleå 1982. Övers. Gunvor och Arne Nordberg.

1736–1737³. Boken är rikligt illustrerad av Outhier, däremot känner man inte till ett enda porträtt av honom själv.

Pekonens avhandling är utplagd enligt följande: inledningsvis beskrivs expeditionens olika kontexter: 1) den vetenskapliga (d.v.s. bestämning av jordens form som bevis för Newtons gravitationsteori), 2) den politiska (de fransk-svenska förbindelserna) och 3) de religiösa omständigheterna i Sverige och Frankrike. Sedan beskrivs Réginald Outhiers livsbana. För att komplettera den fragmentariska bilden av personen Outhier, som i jämförelse med den färgstarka Maupertuis har förblivit tämligen anonym, har Pekonen utfört omfattande arkivstudier i Frankrike. Han har besökt alla de orter där Outhier levat och verkat och har därigenom lyckats rentvå Outhiers rykte som en förfallen präst, eftersom han i de franska uppslagsverken oftast förväxlas med en samtida homonym, som verkade som tvivelaktig publicist i Avignon. Därefter granskas olika aspekter på Outhiers *Journal d'un voyage au Nord* med en detaljerad genomgång av hans anmärkningar om de religiösa förhållandena i Sverige: den svenska kalendern (som dåförtiden släpade efter den ”nya” gregorianska med elva dygn), de lutherska helgdagarna, ceremonierna, kyrkorna, prästerskapet samt katolikernas och de ortodoxas belägenhet i Sverige. På det hela taget var Outhier förvånad över hur litet den lutherska kyrkan i Sverige till formen avvek från den samtida katolska. Han berömde de lutherska kyrkobyggnaderna och hade bara gott att säga om prästerna: speciellt hjälpsamma var Abraham Fougt och Johan Wegelius i Torneå samt Erik Brunnius i Övertorneå, med vilka Outhier umgicks broderligt på latin. Mässan för sina franska kolleger förrättade han dock enligt överenskommelse alltid avskilt och i tystnad. Med stöd av en påvlig bulla kunde han tillfälligt övergå till att tillämpa den ”gamla” julianska kalendern.

Det är vanskligt att placera Pekonens avhandling i ett bestämt fack. Han närmar sig källmaterialet inte bara som en lärdoms- och kyrkohistoriker utan mer allmänt som en semiotiker. Följaktligen är ett av avhandlingens centrala begrepp termen ”semiosfär”⁴, som betecknar ett homogent semiotiskt rum, som utgörs av regionens andliga och sedliga traditioner och symboler, såväl de yttre som de mer dolda och subtila. De franska resenärerna i 1730-talets Norden fick uppleva inte bara *en* enhetlig semiosfär, utan flere: i Torneå förekom även ortodoxa ryska handelsmän och inslag av gryende pietism. Dessutom utgör den samiska kulturen en egen väv av religiös symbolik. Den katolske men likafullt rationalistiske Outhier har dock överraskande lite att säga om den samiska befolkningen och deras mytologi, heliga (offer)stenar (s.k. *seita*) och andeväsen (s.k. *háltio*). I detta ämne, som bildar ett kapitel för sig, måste Pekonen stöda sig på Maupertuis och Celsius anteckningar. Medan Outhier försiktigt vidhåller att Torneådalen inte är det egentliga Lappland,

³ Utgiven i Helsingfors 1975. Övers. Marja Itkonen-Kaila. En korrigerad och förbättrad upplaga av boken är under planering.

⁴ Begreppet semiosfär är myntat av den rysk-estnische semiotikern Juri Lotman.

och att han således kan ha endast ringa erfarenheter av samerna, är Maupertuis mindre anspråkslös i sina ordval. I ett berömt porträtt står han iklädd en typisk lappdräkt och håller ena handen symboliskt på en jordglob för att hänvisa till sin stora bragd.

Vid tiden för Outhiers resa tedde sig Lappland för de flesta bildade européer fortfarande som ett exotiskt och mytiskt land uppe i norr med sina fjäll, norrsken, midnattssol, renar och framför allt det okända naturfolket samerna. Bara några år tidigare, år 1732, hade t.ex. den unge Carl von Linné vandrat och samlat växter i Lappmarkerna (resan finns beskriven i hans postumt utgivna *Iter lapponicum*). Men i motsats till Linné och många andra kritiska Lapplandsresenärer var Outhiers bild av det nordliga folket positivare: Han ser befolkningen som redlig och uthärdig. Detta stod i bjärt kontrast mot den pejorativa bilden av samerna såsom apliknande pygméer, vilken den franska resenären Jean-François Regnard bidrog med i verket *Voyage de Laponie* (1731). Betydelsen av Outhiers reportage skall därför inte underskattas. Maupertuis expedition och dess resultat väckte mycket positiv genklang, inte minst för att Maupertuis själv var en av vetenskapshistoriens första gestalter som älskade uppmärksamhet och medvetet strävade efter publicitet. Expeditionen placerade definitivt Tornedalen på världskartan, och ortnamn som Torneå och Kittis förekom häfter ofta i de lärdas korrespondens.

Ett helt kapitel i boken ägnas åt systerarna Christine och Elisabeth Planströms märkliga öde. De två dottrarna till rådmannen i Torneå, Jakob Planström, kunde inte motstå de mondäna franska matematikerna utan följde dem i expeditionens spår till Frankrike och blev förmodligen de första lapska kvinnorna någonsin att se Paris. Emellertid blev de två oskyldiga systerarna, "les deux lapones", begärligt stoff för den franska skvallerpressen: det frågades om statens pengar – Ludvig XV hade ju finansierat expeditionen – verkligen hade använts till att kurtisera urbefolkningen. Framför allt utsattes Maupertuis för bitande satir från Voltaire, som av flere orsaker blev hans svurne antagonist. Sanningen var dock långt ifrån lustig: bägge systerarna hade av respekt för sina värdar konverterat till katolicismen, och medan Elisabeth gifte sig olyckligt med en hänsynslös markis, genomgick en besvärlig skilsmässa och dömdes till fängelsestraff, vigdes Christine till ett religiöst liv i ett cistercienserkloster i Normandie. I Frankrike är traditionen kring Torneåfflickorna Planström mer levande än hos oss, vilket påvisas genom utdrag ur en nutida fransk illustrerad bok för barn.

Avhandlingen avslutas med reflektioner över möjligheten att utveckla ett nytt slags kulturturism kring konceptet minnesplatser, "lieux de mémoire", och idén att återskapa historiska miljöer, såsom det berömda Kortenieniemi – hemmanet i finska Pello, som härbärgerade Maupertuis expedition, men som förstördes under tyskarnas reträtt 1944. Outhiers noggranna inventering av Kortenieniemi är känd för kulturhistoriker sedan tidigare, likaså hans beskrivningar av kyrkor (såsom den återuppbyggda S:ta Katarina kyrka på Södermalm i Stockholm), samt miljöer och monument, såsom berget Nie-

misvaara i Pello, med sina dansande älvor,⁵ samt den mystiska ”inristningen” i Käymjärvi,⁶ vilka platser Pekonen besökt tillsammans med sin handledare, religionshistorikern vid Helsingfors universitet Juha Pentikäinen. De för oss nordbor kanske mest värdefulla fynden gjorde Pekonen ändå i Parisobservatoriets bibliotek (beläget på Parisermeridianen i södra ändan av Luxembourgparken): hittills okända kartor över orter i Norrbotten (bl.a. Piteå och Torneå), egenhändigt tecknade av Outhier. Dessa kartor har visat sig vara de äldsta kända planritningarna av nämnda städer.

Denna doktorsavhandling är, som man kan förstå av det ovanstående, ett högklassigt lärt bidrag till den existerande litteraturen om 1700-talets Sverige och Lappland i synnerhet. Den är vackert illustrerad och skriven på en flytande och njutbar franska, som inte torde avskräcka ens en ovan läsare. Avhandlingar med en vidd och ett djup som denna är sällsynta, delvis för att det för en ung doktorand nästan är omöjligt att insamla ett så digert källmaterial (dessutom till stor del original) under den korta tid som de numera har till sitt förfogande, men delvis också p.g.a. Pekonens egen natur som patriotisk kosmopolit och universalist. En försiktig parallell kunde dras till en annan lärd frankofil, Alma Söderhjelm, vars undersökningar av de fransk-svenska politiska förbindelserna åtminstone vad volymen angår överträffar Pekonens. Som den lärdomshistoriker Pekonen är, kan han skriva med inlevelse och insikt inte bara om expeditionens vetenskapliga och tekniska sida, utan även om dess betydelse för 1700-talets världsbild i hela dess filosofiska och religiösa kontext. Boken bådär gott för Finlands idé- och lärdomshistoria, som i dag dessvärre inte har den synlighet och de resurser man kunde önska sig.

Johan Stén

⁵ För medlemmarna av Maupertuis expedition tedde sig Niemisvaara befolkat av andeväsen, ”haltio”. Dessa kom att bli mycket omskrivna i den viktorska tidens engelska litteratur.

⁶ Inristningen (eller formationen) i Käymjärvistenen är fortfarande en gåta. Den blev känd genom Olof Rudbecks (d.ä.) *Atlantica* som ett slags ”vises sten”. Celsius var förtrogen med runskrift men lyckades inte tyda inristningen, vilket inte heller hans sentida ämbetsbroder Pekonen gjorde.

En subversiv historia

Annie Mattsson, *Komediant och riksförrädare. Handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III*, 411 s., Uppsala universitet, Uppsala 2010.

Samtidens många skildringar av ”paskiller” som klistrades eller spikades upp ”på gathörnen”, och av polisgevaldiger som gjorde ”dagliga patrullrundor” för att riva ner dem, kittlar onekligen den historiedramatiska nerven. En morgon år 1778 var det på självaste Haga som en smädeskrift uppdagades – en parodisk dikt på franska om dräktreformen, plitad (enligt en påskriven kommentar) på ”Haga lusthus-vägg” – och upptäckaren var ingen annan än kungen själv. Gustav III skall, enligt samma påskrift, ha läst den uppmärksamt medan en eskorterande kammarherre skrev av den i det exemplar som i dag finns bevarat. I fyra strofer gäckas dräktreformen och alla dess förment saliggörande verkningar (att en frökens förlorade mödom med reformen skall återvända tolkas rimligen som en parodi på den officiella retorikens ord om rikets återvunna ära och heder).¹

Exemplet för rakt in i litteraturvetaren Annie Mattssons avhandling om handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustav III. I centrum står de 120 smädeskrifter som Mattsson i varierande antal exemplar (från ett till dryga 40) har lokaliserat och katalogiserat i inalles 57 volymer i sju arkiv i Sverige och Finland. Som en sekundär korpus anförs ytterligare 31 skrifter, med mer indirekt relevans för undersökningen.

Avhandlingens syfte är att ”rekonstruera” de handskriftcirkulerade smädeskrifterna som ”en kommunikation som utgjorde en del av den politiska kulturen under Gustaf III:s regering” (s. 16). Rekonstruktionen står på tre analytiska ben. För det första: en mediehistorisk analys där skrifterna placeras in i tidens mediala landskap och där frågor om avsändare, mottagare och distribution står i centrum. För det andra: en retorisk analys där skrifterna studeras med fokus på framställningsrelaterade frågor som argumentation, retoriska genrer och figurer, språk och stil. Och för det tredje: en idéanalys där innehållet och tidens idéströmningar och föreställningsvärld står i centrum.

Framställningen förenar kronologi med tematik. Kronologiskt representerar de fyra empiriska kapitlen ett svep över Gustav III:s regering, från tiden för de första studerade skrifternas tillkomst kring 1778–1779 (kap. 3) via åren kring krigsutbrottet 1788 (kap. 4 och 5) fram till de sista åren (kap. 5). I centrum för vart och ett av dessa kronologiska nedslag står så tematiker i form av fyra *loci* (alltså argumenttyper): kön och sexualitet, kung och statsstyre, historiebruk och religion. Huruvida dessa *loci* utgör utgångspunkter för studien eller resultat av densamma förblir emellertid oklart. Historiebruket

¹ Samtliga här anförda citat (av hertiginnan Hedvig Elisabet Charlotta respektive Adolf Ludvig Stjerneld) är hämtade från författaren (s. 15 resp. 82).

motiveras med att det ”används” i ”många av de aktuella smädeskrifterna” (s. 26); det är alltså ett från källmaterialet extraherat resultat. Religionen (som, visar det sig, inte var särskilt dominerande) motiveras å andra sidan med att den var en ”viktig grundpelare i svenska samhället under 1700-talet” (s. 26); den är alltså en från tidigare kunskap genererad utgångspunkt. Valet av *loci* tycks sålunda vara en kombination av utgångspunkter och resultat. Detta är givetvis helt i sin ordning, men det hade kunnat tydliggöras i en annars väl argumenterande framställning.

Fördjupade analyser av valda nyckelverk blandas med utblickar i den större textsamlingen. I kapitlet ”Smekmånaden går mot sitt slut (1778–1779)” (kap. 3) studeras sålunda könsargumentets gestaltningar i de tidigaste skrifterna, specifikt anklagelser om kungens bristande manlighet (dygder) och förkastliga kvinnlighet (laster). I kapitlet ”Bilder ur en lanterna magica” (kap. 4) ligger fokus på sexualiteten i smädeskrifterna kring 1788, däribland anklagelser om kungens impotens, hovets moraliska förfall och ”italienska seder” samt – nära besläktat med kungens förmenta impotens – kronprinsens oäkta börd. I kapitlet ”De trenne Gustaverna – Historiebruk i smädeskrifterna” (kap. 5) flyttas fokus till historiens mobilisering, inte minst i form av bruket av historiska exemplar, samt religionens betydelse i smädeskrifterna. I kapitlet ”Tyrannen avslöjar sitt ansikte – de sista åren 1788–1792” (kap. 6) behandlas så kungen och statsstyret med särskilt fokus på de statsrättsligt fotade argumenten kring naturrätt och ”kontrakt” mellan överhet och underlydande.

Den historia som framträder är i många stycken en inverterad variant av den stora historia som det kungliga propagandamaskineriet basunerade ut. Ett exempel är skriften *Riddare Spelet d. 30 Augusti 1779* (bevarad i hela 40 kända versioner) som ägnas ett fördjupat studium ifråga om manligt och kvinnligt i det första undersökningskapitlet (kap. 3). Här ges en närmast brutal parodi på de påkostade tornerspelen (eller ”karusell”) på Drottningholm. Å ena sidan exemplifieras här skrottets funktion som vapen; kungens och hovets teatraliska formspråk och vurmande riddarromantik förlöjligas, och bilden av en fåfång – föga manlig – Gustav III får en effektfull gestaltning. Att kungen (kallad ”fursten av Svithiod”) missar Kärlekens bild med sitt spjut, men lyckas krossa draken Finansen med sitt svärd, exemplifierar komikens motbilder av såväl den impotente som den slösaktige kungen. Men skriften är också, på ett djupare plan, ett kraftigt fördömande av Gustav III:s statskupp och regim. Persongalleriets symbolmättade namn (som den fångslade drottning ”Redligheten” och hennes fiender ”Politik”, ”Egennyttan”, ”Partisjuka” och ”Fåfånga”) och personernas skilda öden (inte minst att den fångslade Redligheten blir fördärvad och lik sina fiender) förmedlar bilden av frihetens förfall och despotismens ärelystnad.

På motsvarande sätt bemöttes kungens eftermäle. När det kungliga maskineriet vid begravningen 1792 spände sina muskler till en sista iscensättning av Gustav III:s storhet, svarade malisen med samma mynt. Där *castrum doloris* i Riddarholmskyrkan hade omgärdats av fyra resta runstenar, med

högstämda ord om kungens dygder, lät skriften *Grifte Runor* (bevarad i nio delvis oliklydande versioner) parodiera greppet med alternativa, hårt fördömande, inskriptioner om "Riks-förrädaren", "Menedaren", "Wäldswerkaren" och "Tyrannen".

Detta är en välskriven och givande läsning. Mattsson ger ymniga prov på såväl ämnesspecifikt skärpa som en mer allmän kännedom om den gustavianska tidens historiska förhållanden och förlopp. Arbetets bidrag till forskningen är betydelsefulla och flertaliga.

Ifråga om det mediehistoriska perspektivet är inventeringen och genomgången av den handskriftcirkulerade litteraturen mycket angelägen. Mattsson understryker ödmjukt sin studies begränsningar i det att hon har gjort ett urval och inte "en fullständig inventering av de bevarade smädeskrifterna" (s. 27). En, om än så tentativ och grov, uppskattning om det totala antalet handskriftcirkulerade smädeskrifter under perioden hade förvisso varit välkommen. Och visst: mycket vill alltid ha mer. Frågetecken kan av den girige resas kring de urvalsprinciper som anförs. Att Mattsson har utgått från befintliga förteckningar och avgränsat sig till offentliga arkiv (med vissa beståndskontroller mot privata arkiv) är ett försvarbart arbetsekonomiskt val. Att skrifterna skall ha tillkommit före den nya tryckfrihetsförordningen i juli 1792, och att de faktiskt skall ha cirkulerat i handskrift, är likaledes välgrundade val för att avgränsa materialet i tid och gentemot andra materialkategorier. Men varför skall de valda skrifterna uppfylla kravet på att "antas vara av svenskt ursprung" (s. 27)? Är en dansk eller en tysk smädeskrift som cirkulerade i Sverige mindre del av den handskrivna kommunikationen under Gustav III:s regering än en svensk? Speglande och formade inte dessa smädeskrifter befintliga idékomplex och opinioner lika mycket som de svenska? Här hade ytterligare argumentation varit välkommen.

Men varken urvalet eller grunderna för det förminskar betydelsen av den katalog som har upprättats. Annie Mattsson har, i all ödmjukhet, givit åt den gustavianska forskningen vad Ingemar Carlsson gav åt den frihetstida forskningen:² en katalog över ett spritt och delvis svårtillgängligt material. Med sina utförliga noteringar om bestånd, åberopanden i litteraturen och referat av de enskilda skrifternas innehåll kommer den att göra arbetsvardagen så mycket enklare, och resultaten så mycket rikare, för mången forskare framgent.

² Här syftar jag främst på Ingemar Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur. En bibliografi* (Göteborg 1967). Nämnas skall i detta sammanhang att den gustavianska tidens handskriftcirkulerade smädeskrifter också var föremålet för en (opublicerad) licentiatavhandling, försvarad för dryga decenniet sedan vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, och med den äran framhållen och integrerad i Mattssons här presenterade, mer djuplodande och fullständigare arbete. Se Niclas Areskog, "Gustav III och paskillanternas. Studier i en litterär subkultur" (opubl. lic. 1999).

Mattsson presenterar också en problematiserande förståelse av de hand-cirkulerade smädeskrifternas roll och funktion i tidens större ”mediala landskap”. Visst kunde avskrifter fungera som ett billigare alternativ till tryck för den opinionsmakare som saknade medel. Men den handskrivna litteraturen skall, menar Mattsson, mer specifikt förstås inom ramen för den gustavian-ska tidens maktpolitiska förhållanden. När de repressiva lagarna lade bojor på tryckpressarna, var de handskriftcirkulerade skrifterna ett av de medier som återstod för den som ville göra sin mening hörd. Mattsson talar träf-fande om en kamp ”om medierna” jämte den som fördes ”i medierna”. De handskriftcirkulerade smädeskrifterna blir därmed – tillsammans med det talade ordet och de demonstrativa protesthandlingar som esomoftast störde lugnet – exempel på det politiska liv som fortsatte bortom den tystnad som de kungliga lagarna äskade. Avsaknaden av oppositionella ord i tryck var inte – vilket bl.a. Gustav III var sorgligt medveten om – detsamma som avsakna-den av opposition i sig.

Också i fråga om det retoriska perspektivet lyckas Mattsson väl i sina föresatser. Det är lätt att betrakta paskiller som dessa som ren och skär rabulism, som tillfälliga hastverk skapade i affekt. Mattsson ger en annan bild. Hur hätska de än må ha varit till innehållet, är skrifterna som regel skrivna med retorisk finess och i enlighet med retorikens regler.

Parodin, jämförelsen, anklagelsen, dialoger, repetition, *pro et contra*-argu-mentering – dessa är några av de retoriska grepp som återkommer i ana-lysen. Igenkännandet lyfts fram som ytterligare ett återkommande grepp. Genom att, ofta implicit, anspela på för läsaren bekanta företeelser kunde de handskriftcirkulerade skrifternas författare hos läsaren väcka associationer som kunde bidra till argumentens övertygande kraft. Exemplet med inskrip-tionerna på gravstenarna ovan är belysande. På motsvarande sätt anspelade författaren till *Lanterna Magica* i en strof på tidens operautbud. På sin karak-teristiska rotväliska beskriver utroparen en bild av Gustav III till sängs – orolig och darrande av mardrömmar – natten före statskuppen 1772. Detta signale-rar ju någonting negativt i sig; den darrande kungen saknar mannamod, och den som lider sådana kval kan ju inte ha rent uppsåt. Men för samtiden berättade scenen mer. Året innan skriften författades – 1786 – hade operan *Gustaf Vasa* premiär, och den var nog på många läppar när det begav sig (även Bellman snappade som bekant upp en trudelutt ur den för sin ”Så lunka vi så småningom”). Också här fanns sovande kungar; i en laddad scen framställs den lugnt sovande Gustav Vasa, uppvaktad av bl.a. Åran och Segern, och den av maran ridna Kristian, plågad av bl.a. Förräderiet och Samvetsagget, natten före det avgörande slaget.

Andemeningen är uppenbar: Gustav III:s oroliga uppenbarelse i *Lanterna Magica*, och i förlängningen förståelsen av hans statskupp och regemente, hade större likheter med operans Kristian Tyrann än Gustav Vasa (som ju var den identifikation som den kungliga propagandan avsåg).

Dessa mer eller mindre sublima ”passningar” går lätt en nutida läsare förbi; våra bildningsideal är andra än 1700-talets och de samtida referenserna kan i dag vara helt förlorade. Desto bättre då att Mattsson är uppmärksam och påläst; de retoriska konstruktionerna uppenbaras i sin fulla vidd med betydelsebärande anspelningar på än kunglig ceremonirekvisita, än antika mytologier, än Armfelts Elefantorden, än Montesquieus läror om ärelystnad och monarkier.

Detta leder enkelt över till idéanalysen. Det är slående hur pass väl Mattssons analyser av de handcirkulerade smädeskrifterna stämmer överens med den bild av den gustavianska tidens opinioner och politiska idévärld som framträder i tidigare forskning. Abstrakta föreställningar om kungliga dygder och förkastliga laster, historiska förebilder, samhällskontrakt och naturrätt, liksom konkreta sakfrågor som hovets dekadens, kungens gunstlingssystem, statsfinansernas moras, tryckfrihet, kriget och de konstitutionella turerna kring regeringsform och Förenings- och säkerhetsakt – allt detta känns ju igen från pressen, pamfletterna, riksdagarna, memoarerna, dagböckerna m.m.

Detsamma gäller den utveckling över tid som Mattsson blottlägger. Såväl till antal som till innehåll beskriver de handcirkulerade smädeskrifterna det allt hätskare opinionsklimat kring den gustavianska kungamakten som känns igen från tidigare forskning. I fråga om antal märks en tydlig ökning (en ”explosion”, s. 7) av antalet smädeskrifter mot 1780-talets slut. Av de 120 smädeskrifter som ingår i analysen, är dryga 85 % tillkomna efter 1788. Samtidigt blir tonen allt ”hätskare”; innehållet radikaliseras, blir allt farligare. Medan de tidigare skrifterna främst (och illa nog) argumenterade för att Gustav III, i skenet av tidens furstespeglar och ideal, var en dålig och misslyckad kung, tar tyrann temat och de kontraktsteoretiska argumenten om kontraktsbrott, laglöshet och motståndsrätt allt större plats mot slutet. Det var ju, som bekant, också enligt sådana idékomplex som Anckarström och de sammansvurna bakom kungamordet 1792 resonerade.

Detta gör naturligtvis inte Mattssons undersökning platt eller överflödig. Tvärtom. Hon länder ännu en facett till förståelsen av den gustavianska idévärldens anatomi och kronologi. De värden, begrepp och viljor som kom till uttryck i tiden, kom också – med de mediala särdrag som utmärkte dem – till uttryck i de handcirkulerade smädeskrifterna. Och med tiden, när det mediala landskapet tyngdes av repression och när få tillfällen för öppen dialog gavs, intensifierades den ”underjordiska” – för repressionen svårbevakade och svårstoppade – kommunikation som de handskriftcirkulerade skrifterna var del av. Detta är alltså ett stycke gustaviansk politisk historia.

Likaledes intressanta är Mattssons utblickande jämförelser mellan smädeskrifterna i Sverige och kontinentens, inte minst Frankrikes, ”förbudna” litteratur, kanske främst känd genom Robert Darntons arbeten.³ Till formen

³ Här avses främst Robert Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France* (New York 1995).

skiljer sig medierna åt; i Sverige rör det sig om handskriftcirkulerade skrifter, i Frankrike om i utlandet tryckt och illegalt införd litteratur. Men i båda fallen rör det sig om ord och stämningar som kom till uttryck bortom den av statsmakterna äskade tystnaden. Olikheterna är förvisso många; de sexuella anklagelser och direkta smädanden som var så vanliga kring Ludvig XV och Ludvig XVI lyste i stort sett med sin frånvaro kring Gustav III, och inte heller utsattes religionen för det hårda ifrågasättande i Sverige som i Frankrike. Likheter avser i stället de argument (*loci*) och retoriska grepp som mobiliserades. ”Politiskt smädande och smädande av kungligheter i Europa”, skriver Mattsson sammanfattande, ”hade en lång förhistoria och smädeskrifterna mot Gustaf III var del av såväl en inhemsk politisk kultur som en väl förankrad västerländsk retorisk och idéhistorisk tradition” (s. 238).

Summa summarum: Annie Mattsson har, genom att inte tveka inför forskningens mödor, framlagt ett arbete som framgent inte kan – och definitivt inte bör – förbises av den som avser att behandla den gustavianska tidens politiska kommunikation, stämningar och opinioner.

Mikael Alm

Det kulturella Europa

Gisèle Sapiro (dir.), *L'espace intellectuel en Europe. De la formation des États-nations à la mondialisation, XIXe–XXIe siècle*, 402 s., La Découverte, Paris 2009.

Anna Boschetti (dir.), *L'espace culturel transnational*, 509 s., Nouveau Monde, Paris 2010.

År 2009 avslutades det internationella och interdisciplinära forskningsprogrammet ESSE (*Pour un espace des sciences sociales Européen / For a European research space in social sciences*), grundat efter Pierre Bourdieus död för att främja internationell samhällsvetenskaplig kommunikation och finansierat inom ramen för EU:s sjätte ramprogram för forskning och utveckling. Projektets resultat presenteras i två antologier redigerade av Gisèle Sapiro, litteraturhistoriskt orienterad historiker och forskningsdirektör vid CNRS och det av Bourdieu grundade Centre de sociologie européenne samt Anna Boschetti, Bourdieus tidigare medarbetare och professor i fransk litteratur vid Università Ca' Foscari di Venezia. Nätverkets och antologiernas målsättning är att presentera en översikt över det intellektuella rummet i Europa i ett långt historiskt perspektiv samt att diskutera metodologiska riktlinjer för transnationell intellektuell historia. Medarbetarna består av kultur- och litteraturhistoriker, sociologer och politologer.

En introduktion till projektets centrala frågeställningar ges i form av en reproducerad text av Bourdieu som inleder *L'espace intellectuel en Europe*. Under rubriken "Les conditions sociales de la circulation internationale des idées" (De sociala villkoren för idéernas internationella cirkulation) – ursprungligen ett tal som Bourdieu gav i ett fransk-tyskt sammanhang 1989 – diskuteras villkoren för den intellektuella "import-export"-verksamheten samt sättet på vilket idéer rekontextualiseras och förses med nytt innehåll när de transporteras mellan olika lokala, nationella och transnationella fält. Bourdieus text är samtidigt en skiss för "en vetenskap om internationella relationer i kulturella sammanhang", som ESSE-nätverket vidareutvecklat i sina försök att identifiera förutsättningar och hinder i vägen för den kulturella integrationen i Europa. Föreställningen att det intellektuella livet på något sätt spontant skulle vara mera internationellt än andra sociala fält ifrågasätts av Bourdieu, som sin vana trogen på ett provokativt sätt använder sig av en scientistisk terminologi som i en "postmodern" tid (1989) blivit omodern. Och det gör han för att synliggöra den skadliga inverkan som en *laissez-faire*-ideologi kan få på de internationella intellektuella relationernas område.

Bourdieus inledande reflektioner och uppmaning att försöka ringa in lagar, hierarkier och sociala mekanismer i det transnationella kulturella rummet – för att bättre kunna bemästra dem – tas upp av Gisèle Sapiro. I sin introduktion betonar hon att den europeiska intellektuella sfären präglas av en i väsentligt avseende annorlunda och motsatt logik än det administrativa och ekonomiska Europa, vars homogeniserande logik saknar motsvarighet i det kulturella Europa som kännetecknas av fragmentering och nationella rivaliteter.

Faktorer som inte talat för ett vetenskapligt och intellektuellt mera integrerat Europa placeras in i ett långt historiskt perspektiv i synnerhet i bidrag av Sapiro (introduktionen) och Victor Karady ("Om de institutionella och demografiska ramarna för uppkomsten av ett europeiskt rum för kunskapen om människan i samhället"). Trots de olika försöken att sedan första världskriget göra det internationella intellektuella samspelet till en beståndsdel i de mellanstatliga relationerna, bl.a. genom upprättandet av den internationella kommissionen för intellektuellt samarbete, UNESCO:s föregångare i början av 1920-talet, saknar den ekonomiska och administrativa integrationen i Europa en genuin motsvarighet inom den kulturella sfären. Varför? Sapiro pekar på det grundläggande motståndet mot homogenisering i intellektuella sammanhang; språkliga faktorer; nationella system för högre undervisning; en breddning av den sociala basen för de intellektuellas rekrytering och därmed sammanhängande distansering från den flerspråkighet som tidigare varit kännetecknande för kulturella eliter; det faktum att de intellektuella i första hand fortfarande vänder sig till en nationell publik; USA:s kulturella hegemoni inom flera intellektuella fält (som inneburit att relationer med detta land prioriterats). Den här typen av hypoteser har varit orienterande för pro-

jektets arbete, som har sin utgångspunkt i ett ifrågasättande av den alltjämt förekommande metodologiska nationalismen inom intellektuell historia.

Metodologiskt grundar sig nätverkets verksamhet på mera och mindre systematiska komparationer (mellan disciplinära och nationella fält). Antologierna försvarar komparativa metoder inför den kritik som riktats mot omoderna ”statiska” jämförelser mellan nationella enheter som tas alltför givna och integrerade, av t.ex. postkolonialism, *transfer studies* och *cultural studies*. Centrala forskare inom nätverket som t.ex. Christophe Charle och redaktörerna själva argumenterar för det fortfarande behovet av komparativa studier, men utgående från Bourdieus fältteoretiska modell, som inte bortser från diakrona perspektiv utan betraktar fält som ett resultat av historiska processer där de inom fältet centrala värderingarna och det symboliska kapitalet är föremål för en ständig kamp mellan aktörer som företräder olika positioner. Ett sådant fältteoretiskt perspektiv på det symboliska kapitalet kan på ett fruktbart sätt kombineras med t.ex. begreppshistoria. Analysen av den symboliska makten är som Anna Boschetti konstaterar oskiljaktig från reflexioner kring den konstruktivistiska dimensionen av varje kunskapsakt, och språket i synnerhet. Kunskaps sociologiska och begreppshistoriska metoder tillämpas av Xavier Landrin i en längre studie (i Boschetti *et al.*) om begreppet *Weltliteratur* och dess historiska utveckling från en insats i kulturdebatten, hos Goethe, till ett analytiskt begrepp och en disciplin inom komparativ litteraturhistoria, där begreppet använts på ett innovativt sätt av forskare som Pascale Casanova.

Det transnationella litterära rummet analyseras i artiklar om det litterära fältet mellan det nationella och det transnationella (Joseph Jurt) och om Europa som centrum för den globala översättningsmarknaden (Gisèle Sapiro). Pascale Casanova, som här (i Sapiro *et al.*) bidrar med en diskussion kring vad en ”europeisk litteraturhistoria” kan tänkas innebära, har i sin tidigare forskning tillämpat ett fältteoretiskt perspektiv på den globala litterära republiken som ett gemensamt rum med en särskild dynamik och inbyggda hierarkier, vilka är av betydelse för varje enskild författare oavsett om hon eller han är internationellt orienterad eller inte. Att förneka existensen av centrum och periferier i intellektuella sammanhang är enligt Casanova naivt och tjänar bara till att befästa mer eller mindre osynliga maktstrukturer (”frihet är att känna till sina sociala bestämmningar” är en grundläggande utgångspunkt för Bourdieus tänkesätt). Såväl Boschetti som Sapiro understryker detta i sina respektive introduktionskapitel. Ignoreras förekomsten av sociala bestämmningar försvinner också möjligheten att effektivt bekämpa dem, medan avslöjandet av sociala villkor öppnar möjligheter till förändring. Antologierna vill på den här punkten polemisera mot den vändning inom postkoloniala studier som för enkelt byter ut den tidigare fokuseringen på dominans mot hybriditet. *Shared history, connected history* och *entangled history* är moderna honnörsord, med uppenbara fördelar när det gäller att avslöja den essentialism och nationalism som ibland smyger sig in i jämförande studier, men när

man går så långt som att förneka behovet av analyser av kulturell dominans uppstår nya problem som riskerar att förstärka osynliga maktstrukturer.

Frågan om kulturell dominans tas också upp av Christophe Charle i en uppsats (i Boschetti *et al.*) om teaterexport och kulturella metropoler, med utgångspunkt i Paris under 1800-talets andra hälft. Charle har i olika sammanhang sysslat med frågan om den symboliska makt som utövas av kulturella centralorter och bekräftar i sin uppsats hypoteser som Casanova presenterat i sin forskning om Paris som genom ackumulerat symboliskt kapital uppnått en ställning som det internationella litterära rummets centrum – bilden av Paris som ”modernitetens förpost”, en Greenwich-meridian för den litterära tiden. Men där det hos Casanova handlar om Paris som centrum för litterär modernitet handlar det i fråga om teatern lika mycket om social och politisk modernitet. Teatern, skriver Charle, är ett av de främsta medlen för att sprida bilden av en parisisk modernitet och erbjuder för lokala eliter i ”eftersläpande” regioner en tidsresa in i en redan förverkligad framtid, den postrevolutionära situationen i Frankrike, som för representanter för *ancien régime* på olika håll i Europa är en dystopi.

Charle påpekar att hans diskussion endast utgör en skiss som naturligtvis behöver kompletteras av andra fallstudier, för att nyansera den modell för kulturell dominans som den franska huvudstaden i hans framställning utövar på teatern under det sena 1800-talet. Vad som i hans och de övriga artiklarna avses med ”centrum” är framför allt den konsekreerande makt som vid en given tidpunkt koncentreras till en viss ort och dess kulturella instanser och aktörer. Det utesluter t.ex. inte att estetisk innovation också äger rum i periferin, vilket uppmärksammas i flera av bidragen, men poängen är att innovationerna i regel måste erkännas, ”konsekreras”, i centrum innan de får en internationell relevans. För teaterns del handlar det i Charles skildring om ett slags ”Hollywood-sur-Seine”-fenomen, där det som utländska publikationer söker inte i första hand är estetisk modernitet utan en modell för modernitet och frihet på moralens och sedvänjornas plan. I andra bidrag nyanseras centrum-periferi-modellen genom att som Blaise Wilfert-Portal (i Boschetti *et al.*) undersöka hur centralitet skapas i ett samspel mellan det lokala, nationella och transnationella, exemplifierat genom författaren Paul Bourgets väg från provinsintellektuell via Parisjournalist till nationell författare. Fallet Bourget demonstrerar hur provinsernas motstånd mot centralisering var paradoxalt såtillvida att regionalismen som stil och genre skapades i Paris, och av Paris, i en process som Bourget själv var delaktig i. Provinsintellektuellen Bourget blev konsekrerad i centrum som språkrör för en ny nationell och central diskurs om nationen, den om provinsernas nation (som ett botemedel mot symbolisternas och dekadenternas Paris).

De fallstudier i antologierna som berör mera perifera regioner i det transnationella kulturella rummet visar upp särdrag som ofta påminner mera om våra finländska förhållanden än den franska modellen. Som Sergio Miceli (i Boschetti *et al.*) påpekar i sin jämförande studie om litterära avantgarden i

Brasilien och Argentina i början av 1900-talet, var det konstnärliga skapandet i dessa länder underställt extern påverkan och den politiska makten i en helt annan grad än i den modell för en autonom författare eller konstnär som möjliggjorde en större rörelsefrihet för det franska avantgardet sedan 1800-talet. Argentinska avantgardeförfattare fick exempelvis ty sig till dubbla roller för att överleva. De verkade samtidigt på två fronter och publicerade sig dels för en kommersiell marknad och masspublik, dels genom subventionerade tidskrifter och mindre tryckalster inom ett mera begränsat produktionsfält bestående av likställda författare. En kreativ anpassning av europeiska modeller, en språklig-litterär uppfinningsrikedom i syfte att främja emancipationen från den forna kolonialmakten och en fruktbar växelverkan mellan olika språkområden hör till periferins ”fördelar” också när det gäller dessa avantgarden, som i Micelis framställning ständigt balanserar mellan olika språkliga, sociala och kulturella arenor.

Dessa antologier och det forskarnätverk som står bakom dem representerar ett ambitiöst nations- och disciplinsöverskridande samarbete inom humaniora och samhällsvetenskap. Balansen mellan de programmatiska målsättningarna och de enskilda empiriska fallstudierna är väl inte alltid helt tillfredsställande, och trots att nätverket byggts upp kring Bourdieus elever hade det sett bra ut med en lite bredare internationell profil i ett EU-finansierat projekt om det transnationella intellektuella rummet – hälften av antologiernas 24 medarbetare är fransmän, och bland de övriga finns ytterligare några professorer i fransk litteratur utanför Frankrike. Men på det hela taget handlar det om ett imponerande projekt som utan tvekan kommer att stimulera till fortsatt diskussion kring villkoren för en vetenskap om internationella relationer och transnationella rörelser i kulturella sammanhang.

Stefan Nygård

Medarbetare i detta nummer:

Mikael Alm, fil.dr, forskarassistent, Uppsala; *Martin Hårdstedt*, docent, Umeå universitet; *Aleksander Kan*, professor emeritus, Uppsala; *Ulf Mörkenstam*, fil.dr, universitetslektor, Stockholm; *Stefan Nygård*, fil.dr, Helsingfors universitet; *Jessica Parland-von Essen*, fil.dr, arkivchef, Brages pressarkiv, Helsingfors; *Henry Rask*, fil.lic., Esbo; *Teresa Rosenlund-Eriksson* [†], fil.kand., Esbo; *Ronny Rönqvist*, pol.mag., Esbo; *Johan Stén*, tekn.dr, docent, forskare, Esbo.

Pärbild: Louis Belanger, Helsingfors från söder, 1798. Helsingfors stadsmuseum.

Itella Green

Innehåll

Teresa Rosenlund-Eriksson, Jacob Pacchaléns yrkeskarriär och nätverk. Från boddräng till handelsman i 1700-talets Helsingfors.....	537
Ulf Mörkenstam, Ekonomi, kultur och jämlikhet. Teman i svensk politik i invandrarfrågor decennerna efter andra världskriget	572
Översikter och meddelanden	
Ronny Rönqvist, ”Vilda divisionen” – den kaukasiska infödda kavalleridivisionen 1914–1917	608
Granskningar	
Henrika Tandefelt (red.), Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år. Av Henry Rask.....	627
Pertti Luntinen, Sota Venäjällä – Venäjä sodassa. Av Aleksander Kan.....	632
Maria Sjöberg, Kvinnor i fält 1550–1850. Av Martin Hårdstedt	635
Osmo Pekonen, La rencontre des religions autour du voyage de l'Abbé Outhier en Suède en 1736–1737. Av Johan Stén.....	638
Annie Mattsson, Komediant och riksförrädare. Handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III. Av Mikael Alm.....	643
Gisèle Sapiro (dir.), L'espace intellectuel en Europe. De la formation des États-nations à la mondialisation, XIX ^e –XXI ^e siècle & Anna Boschetti (dir.), L'espace culturel transnational. Av Stefan Nygård	648

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning,
Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2010: 30 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 12 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.